

Brede welvaart voor de Metropoolregio Amsterdam

Een analytisch kader voor fundamentele afruilen en keuzes

MRA Beleidsdossier 2023/1

Versie 1.0

11 juli 2023

Henri L.F. de Groot¹

¹ Henri de Groot is hoogleraar Regionaal Economische Dynamiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en tevens kroonlid van de Sociaal-Economische Raad (SER). Dit beleidsdossier probeert een bijdrage te leveren aan het relevant maken van het concept van brede welvaart voor de regio. Het biedt een aanzet tot het verbinden van enerzijds theoretisch en empirisch wetenschappelijk onderzoek gericht op de grote sociaal-economische vraagstukken van deze tijd met anderzijds de wereld van beleid waarin fundamentele keuzes gemaakt dienen te worden om langetermijndoelstellingen te kunnen bereiken. Ik ben vele collega's dankbaar voor waardevolle discussies waaronder de leden van de klankbordgroep EVMRA. In het bijzonder wil ik hier de volgende mensen bedanken: Martin Bekker, Thijmen van Bree, Frank den Butter, Arjan Heyma, Theo van de Klundert, Linda Koeman, Carl Koopmans, Walter Manshanden, Philip McCann, Peter Mulder, Richard Nahuis, Evert Nieuwenhuis, Frank van Oort, Edwin Oskam, Kim Putters, Bart van Riel, Ton van Schaik, Jeroen Slot, Paul Tang, Erik Verhoef, Martijn van Vliet en Ton van der Wijst.

Samenvatting

- Het concept brede welvaart heeft een rijke traditie in Nederland. Het biedt een kader om fundamentele afruilen in het nastreven van lange termijn doelstellingen te beschrijven en de daarbij behorende beleidskeuzes te identificeren.
- In essentie zijn de keuzes terug te brengen tot het zoeken naar een balans tussen economische, sociale en duurzame ontwikkeling, waarbij rekening gehouden dient te worden met keuzes tussen nu en later en tussen hier versus elders.
- De Metropoolregio Amsterdam (MRA) kenmerkt zich in vergelijking met Nederland op de dimensies van brede welvaart door een sterk verdienvermogen, grote vermogens en een uitstekende bereikbaarheid van voorzieningen. Daartegenover staat een relatief hoge werkloosheid, veel geregistreerde misdrijven, een relatief hoge gemiddelde schuld per huishouden en zeer hoge fijnstofemissies.
- Tussen de deelregio's van de MRA zien we relatief grote verschillen in onder andere vermogens, geregistreerde misdrijven, en bereikbaarheid van voorzieningen.
- De belangrijkste langetermijntuitdagingen voor de regio die hieruit voortvloeien zijn gelegen in verduurzaming en bevorderen van kansengelijkheid.

Leeswijzer

Deze publicatie in de reeks MRA Beleidsonderzoek komt uit tezamen met de *Economische Verkenningen Metropoolregio Amsterdam 2023* (EVMRA 2023). Het is bedoeld als een levend document dat op basis van discussies voortdurend zal worden geactualiseerd. Opmerkingen kunnen worden gestuurd naar h.l.f.de.groot@vu.nl en zullen in nieuwe versies worden verwerkt. Nieuwe versies zullen onder hetzelfde nummer van dit beleidsdossier via de website worden gepubliceerd. In de 2023 editie van de EVMRA besteden we voor het eerst uitgebreid en expliciet aandacht aan 'brede welvaart' en dit beleidsdossier biedt hierbij relevante context, uitwerking en achtergrondinformatie. Paragraaf 1 schetst de actuele context waarin we brede welvaart een steeds centralere plek in het beleidsdebat zien innemen. Paragraaf 2 geeft enige historische achtergrond. Wie direct naar de toepassing van brede welvaart wil, kan paragraaf 2 overslaan. In paragraaf 3 wordt het concept brede welvaart uitgewerkt in een denk- en doekader dat de basis legt voor het identificeren van fundamentele afluilen en een basis kan vormen voor te maken beleidskeuzes. Paragraaf 4 beschrijft het presteren van de MRA en haar deelregio's in termen van brede welvaart. En tot slot bespreekt paragraaf 5 de casus van de energietransitie en laat zien hoe een toepassing van het analytische kader kan helpen bij het onderbouwen van beleidskeuzes.

1. Introductie

Brede welvaart is misschien wel het meest besproken 'nieuwe' concept onder beleidsmakers in Nederland na de Grote Recessie van 2008. Het onbehagen dat in die periode ontstond creëerde een grote behoefte aan 'iets nieuws' dat recht deed aan breed doorleefde zorgen over doorgeschoten marktwerking, toenemende ongelijkheid en grote vraagstukken op het gebied van klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit. Het onbehagen werd versterkt door zorgen omtrent oplopende geopolitieke spanningen, de eurocrisis, de coronapandemie, en recent het grootste gewapende conflict op het Europese continent sinds de tweede wereldoorlog, de Russische invasie in Oekraïne in februari 2022. Ruim vijftig jaar na het verschijnen van het Rapport van de Club van Rome (1972) wordt de wereld intenser dan ooit tevoren tastbaar geconfronteerd met een aantal harde fysieke grenzen aan het groeimodel dat een enorme bijdrage heeft geleverd aan de huidige materiële welvaart. Toegespitst op de MRA leidde het in 2017 in de EVMRA tot de oproep naar een zoektocht naar een nieuw normaal (mede geïnspireerd door het werk van Robert Gordon, 2016) en in 2019 tot de constatering dat het groeimodel van de MRA zich op een kantelpunt bevond. In de editie van 2023 wordt dit aangevuld met de constatering dat fundamentele keuzes onvermijdelijk zijn.

Dit beleidsdossier beoogt een analytisch kader te bieden dat het concept brede welvaart op een betekenisvolle manier kan inzetten in discussies over beleid. Daartoe zal ik in paragraaf 2 starten met een korte uiteenzetting van de ontwikkeling van het concept van brede welvaart, dat juist in Nederland een zeer rijke traditie en geschiedenis kent. Van daaruit zal ik een kader ontwikkelen waarin fundamentele afruilen tussen drie hoofddoelstellingen van beleid centraal staan. Dit zal vervolgens worden verrijkt met een tweetal dimensies die ook aandacht vragen voor (i) de bredere context waarbinnen de MRA zich ontwikkelt (hier versus elders) en (ii) de intergenerationele afwegingen (nu versus later) die allebei extra afruilen en additionele dimensies met zich meebrengen. Om een beeld te krijgen van brede welvaart in de MRA, zal ik een presentatievorm introduceren van brede welvaart-indicatoren van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Hiermee kunnen we verschillen tussen regio's in brede welvaart illustreren. Ik zal het beleidsdossier afsluiten met een uitgewerkt voorbeeld van de casus van de energietransitie die de toepasbaarheid van het analytische kader illustreert.

Het belang van een dergelijk raamwerk laat zich eenvoudig duiden door de grote transitie in ogenschouw te nemen waar Nederland zich voor gesteld weet. Het gaat daarbij om de energie- en klimaattransitie, de landbouwtransitie, de digitale transitie, maar ook de demografische transitie naar een snel vergrijzende samenleving. Het piept en het kraakt in politiek en bestuurlijk Nederland. Iedere poging om een groot vraagstuk structureel aan te

pakken, lijkt een tegenreactie op te roepen die vervolgens leidt tot vertraging of stilstand.² Daarnaast is er in brede zin onvrede over de wijze waarop in Den Haag politiek wordt bedreven. De statenverkiezingen van 15 maart dit jaar zijn daarvan de meest recente illustratie. Hieraan liggen ten minste twee problemen ten grondslag. Ten eerste is er een gebrek aan een heldere visie op de vraag hoe de Nederlandse samenleving er in 2050 uit moet zien. Een tweede probleem is dat we misschien te veel van de overheid verwachten. De uitvoeringscapaciteit kent grenzen (denk aan de toeslagenaffaire en de hersteloperaties in Groningen). Daar komt bij dat onze samenleving alsmaar complexer wordt en zich kenmerkt door een veelheid aan scheidslijnen die begrenzingen met zich meebrengt in de mate waarin iedereen tevredengesteld kan worden. De huidige sterke neiging om zowel burgers als bedrijven te compenseren voor zo ongeveer elke tegenslag brengt een groot risico van nieuwe teleurstellingen met zich mee.

Ondertussen polariseert de samenleving steeds verder. In plaats van het schurende gesprek te voeren over lastige maar onvermijdelijke keuzes, lijkt onze samenleving geleidelijk aan naar een compensatiesamenleving toe te bewegen waar elk probleem met een forse zak publieke middelen wordt afgekocht (zie onder andere de Elsevier lezing van CPB-directeur Pieter Hasekamp, 2023) met de veelzeggende titel 'Van investeren én verdelen komt de winst'. En tegelijkertijd wordt het bewustzijn steeds sterker dat we nog maar aan het begin staan van grote transities die extra ingewikkeld worden door onder andere de vergrijzing, het verlies van het 'vredesdividend',³ dalende arbeidsproductiviteitsgroei, toenemende druk op schaarse ruimte en aanhoudende vluchtelingenstromingen (zie eerdere edities van de EVMRA voor een beschrijving en duiding van veel van deze trends). Het constructieve en respectvolle gesprek dat kan leiden tot een wenkend ontwikkelperspectief is steeds moeilijker te organiseren. Het is tegen de achtergrond van de zorg die hieruit voortkomt dat brede welvaart een wenkend perspectief biedt om dat gesprek te voeren, met erkenning van een aantal fundamentele keuzes die onvermijdelijk zijn en in een zoektocht naar een breed gedragen balans tussen de verschillende doelstellingen van beleid en ambities voor een 'kloppende samenleving' (vrij naar Kim Putters die bij zijn aantreden als voorzitter van de SER veelvuldig aangaf dat 'het weer moet gaan kloppen in Nederland').

² Op het moment van afronden van versie 1.0 van dit beleidsdossier is het kabinet Rutte IV net gevallen. Deze actualiteit is niet in de tekst meegenomen, maar is wel volledig consistent met de oproep die in dit dossier ligt besloten. Hetzelfde geldt voor verschillende van de akkoorden die in de provincies worden gesloten als uitkomst van de statenverkiezingen van 15 maart 2023.

³ De oorlog in Oekraïne heeft ons hard met de neus op de feiten gedrukt dat het onvermijdelijk is ons te houden aan internationale afspraken over uitgaven aan defensie om onze veiligheid te garanderen. Nederland heeft zich lang niet aan die afspraken gehouden, mede tegen de achtergrond van het gebrek aan gevoelde urgentie sinds het einde van de koude oorlog, maar ook de noodzaak tot bezuinigingen in de periode na de grote recessie van 2008. In 2022 gaf Nederland 1,47 procent van ons bbp uit aan defensie terwijl in 2014 in NAVO verband is afgesproken dat elk land minimaal 2,0 procent zou uitgeven aan defensie. Door extra investeringen is de verwachting dat dit percentage in 2024-2025 vlak boven de 2 procent uit zal komen (Miljoenennota 2023). Het gaat hier om forse bedragen: een half procent van ons bbp correspondeert met ongeveer 5 miljard euro per jaar. Voor deze extra investeringen zal ruimte in de begroting gevonden moeten worden die ten koste zal moeten gaan van andere uitgaven.

2. Een korte geschiedenis⁴

Het denken in termen van brede welvaart kent een rijke geschiedenis in de Nederlandse economische traditie. Een belangrijke intellectueel vader van dit gedachtengoed is Jan Tinbergen⁵ die niet alleen in zijn wetenschappelijk werk aandacht vroeg voor de complexe samenhang tussen groei, ongelijkheid, duurzaamheid (en zelfs vrede), maar dit denken ook verankerde in vooraanstaande Nederlandse instituties. Zo was Tinbergen nauw betrokken bij de ontwikkeling van het werk van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS, opgericht in 1899), de oprichting van het Centraal Planbureau (CPB, gestart in 1945 en officieel ingesteld in 1947) en de Sociaal-Economische Raad (SER, opgericht in 1950). Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, opgericht in 1973) past in dit rijtje van belangrijke denktanks en onafhankelijke adviseurs van de overheid die aansluit bij de filosofie van Jan Tinbergen.

Andere belangrijke Nederlandse economen in deze traditie zijn Pieter Hennisman en Arnold Heertje. Beiden zijn bekend om de nadruk die ze legden op het belang van het vermijden van waardeoordelen in de wetenschapsbeoefening door economen. Zij benadrukten dat er geen economisch doel bestaat, anders dan het streven naar behoeftebevrediging met behulp van schaarse alternatief aanwendbare middelen: "Hieruit volgt, dat het economisch doel in den zin der subjectieve theorie iederen bepaalden, specifieke inhoud mist. Het omvat alle behoeften welke verwezenlijking afhankelijk is van schaarse middelen c.q. van ruilhandelingen." (Hennisman, 1945, p. 224). Hierin ligt sterk besloten dat advisering over economisch beleid zich niet kan beperken tot puur geldelijke afwegingen, maar dat alle factoren (voor zover ze op de behoeftebevrediging van de subjecten van invloed zijn) bij de afweging meegenomen dienen te worden. Roefie Hueting leverde belangrijke bijdragen aan het duurzaamheidsdebat en stelde de beperkingen van het bruto binnenlands product (bbp) als maat van economische ontwikkeling ter discussie in zijn denken over het groene bbp. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van wetenschappers die het Nederlandse economenmetier een bijzondere inkleuring hebben gegeven, zoals fraai beschreven in het boek *De Telgen van Tinbergen* (Van Dalen en Klamer, 1996).

⁴ Deze paragraaf is voor de geïnteresseerde lezer die interesse heeft in de geschiedenis en achtergrond van brede welvaart. De lezer die direct naar het analytische kader toe wil kan deze paragraaf overslaan en direct doorlezen in paragraaf 3.

⁵ Jan Tinbergen (1903-1994) ontving in 1969 samen met Ragnar Frisch de allereerste Nobelprijs voor de economie. Als eerbetoon aan de enorme betekenis van zijn werk werd het jaar 2019 (de 50^e verjaardag van de ontvangst van de Nobelprijs) door De Nederlandsche Bank (DNB), CPB, de SER, het CBS en andere organisaties die zich met Tinbergen verbonden voelen uitgeroepen tot het Tinbergen Jaar.

2.1 De economische wetenschap als logisch vertrekpunt

Het mag niet verrassen dat het denken in termen van brede welvaart zijn oorsprong heeft in de economische wetenschap. De kern van het economisch denken is immers het maken van keuzen in situaties van schaarste. Lionel Robbins (1935) formuleerde dit als volgt in zijn definitie van economie: "Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses". En George Bernard Shaw (bevriend met John Maynard Keynes) omschreef economie prozaïsch als: 'Economy is the art of making the most of life'. Deze definities onderstrepen dat het in de economie gaat om keuzes die verder strekken dan wat de gemiddelde niet-econoom ziet als keuzes die onderwerp van studie zijn voor de econoom. Het gaat ook om keuzes omtrent rechtvaardigheid, sociale inclusie en duurzaamheid. Ook dit zijn overigens onderwerpen die volledig tot het domein van de economische wetenschap kunnen worden gerekend en dat altijd hebben gedaan. Het volgende citaat van Jan Tinbergen illustreert dit:

'Naar mijn idee ligt de bestaansgrond van de economie als wetenschap in de mogelijkheden die deze biedt bij het streven naar een rechtvaardige economische politiek. [...] Het nut van de economische wetenschap is nergens anders te vinden dan in hetgeen zij kan bijdragen tot een betere economische politiek. Dit betekent voor mijn gevoel tegelijkertijd dat de gedeelten van de economische wetenschap die daarbij behulpzaam zijn, ook de meeste aandacht verdienen. ... Het welzijn van de mensheid, dáár is het in de economie om begonnen' (Tinbergen in Peelen, 1988, p. 44).

Maar denk ook aan het werk van Robert Malthus (1766-1834) die reeds aan het einde van de achttiende eeuw wees op de planetaire grenzen die beperkingen met zich meebrengen voor de maximale bevolking die de aarde kan huisvesten. En het eerder genoemde werk van de Club van Rome dat in 1972 indringend de noodklok luidde over grenzen aan de groei. En meer in het sociale domein is het werk van Simon Kuznets en Jan Tinbergen over de afruil tussen groei en inkomensongelijkheid een bekend voorbeeld dat langs vele dimensies is uitgewerkt in bijdragen over onder andere de inrichting van de welvaartsstaat, optimale belastingheffing, et cetera (zie bijvoorbeeld het boek *Growing Public* van Peter Lindert (2004) en *De Prijs van Gelijkheid* van Bas Jacobs (2008)). Tegelijkertijd maken deze voorbeelden ook duidelijk dat deze onderwerpen niet het exclusieve domein van de econoom kunnen zijn. Kennis uit andere wetenschapsgebieden zoals de sociologie, de milieukunde en bestuurskunde zijn van essentieel belang om de ingewikkelde keuzes en afruilen in al hun dimensies te kunnen etaleren.

Een veelgehoorde karikatuur van de economische wetenschap die ik hier graag weg wil nemen is dat economen maximaliseren van het bbp als ultieme doel zouden zien en van mening zouden zijn dat welvaart valt te reduceren tot het bbp. Niets is minder waar. Het bbp heeft nooit tot doel gehad een maatstaf voor welvaart te zijn. Het bbp heeft zijn oorsprong

in de politieke behoefte met name in economisch zware tijden een maatstaf te hebben die inzicht geeft in de economische ontwikkeling en te verwachten belastingopbrengsten die ingezet kunnen worden voor publieke doeleinden. Dit laat overigens onverlet dat het bbp in de praktijk van alledag wel vaak (en niet in het laatst door economen) als een indicator wordt gepresenteerd voor economische ontwikkeling.

De eerste ontwikkelingen in het meten van het bbp zien we in de jaren dertig van de vorige eeuw toen Simon Kuznets (die voor zijn werk in 1971 de Nobelprijs ontving) op verzoek van het Amerikaans Congres het bbp voor het eerst ontwikkelde en berekende. Een belangrijke aanleiding hiervoor was om de omvang en de gevolgen van de Grote Depressie van 1929 te kunnen becijferen. Uit Groot-Brittannië kennen we belangrijke bijdragen van Colin Clark die als staatsambtenaar statistieken verzamelde over het Britse nationaal inkomen sinds de jaren twintig van de vorige eeuw. In 1940 vond een belangrijke doorontwikkeling plaats door de Britse econoom John Maynard Keynes die pleitte voor meer gedetailleerde bedragen over de capaciteit van Groot-Brittannië voor de productie van wapens, tanks en vliegtuigen in verband met de oorlogsinspanningen. Aan zijn werk kan de moderne definitie voor het bbp worden toegeschreven die - in tegenstelling tot Kuznets, die staatsuitgaven als een kostenpost voor de private sector beschouwde - oorlogsuitgaven als productie zag die de economie deed groeien. Het bbp had in die oorlogsjaren vooral betekenis in het kader van het beheer van de productie voor de oorlog. Na de oorlog werd het bbp steeds meer gebruikt voor het monitoren van de economische cyclus en waar mogelijk bij te sturen door de vraag te reguleren in de lijn van het gedachtengoed van Keynes. In het bijzonder gebeurde dit bij het verdelen van de Marshallhulp in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog.

Het is om die reden begrijpelijk dat het bbp altijd een belangrijke maatstaf zal blijven omdat het monitoren van economische ontwikkeling en het inschatten van te verwachten belastingopbrengsten essentieel is in de jaarlijkse begrotingscyclus van het Rijk. Daarnaast zijn veel indicatoren voor welzijn wel degelijk positief gecorreleerd zijn met het bbp. In die zin vormt het bbp wel een handige, eenduidig gedefinieerde, in tijd en ruimte vergelijkbare en eenvoudig beschikbare thermometer die een eerste snelle indicatie geeft voor economische ontwikkelingen. Ik verwijs de geïnteresseerde lezer die meer over zin en onzin van het bbp wil weten naar het zeer leeswaardige werk van Richard Layard (2005), Diane Coyle (2014) en Rutger Hoekstra (2019).

Brede welvaart als fundament van de SER

Brede welvaart zit sinds haar oprichting in het DNA van de Sociaal-Economische Raad (SER) en is ruim dertig jaar geleden voor het eerst expliciet benoemd (zie onder andere Devreese en Van der Wijst, 2021). Het volgt uit de doelstellingen die de SER nastreeft, te weten: de bevordering van een evenwichtige groei binnen het kader van het streven naar duurzame ontwikkeling, de bevordering van een zo groot mogelijke arbeidsparticipatie en de bevordering van de totstandkoming van een redelijke inkomensverdeling.

Het door de SER gehanteerde brede-welvaartsbegrip maakt een balans tussen verschillende belangen mogelijk, en vormt zodoende de basis voor een gemeenschappelijke hoofdorïëntatie wat betreft de beleidsadvisering, maar biedt ook een kader om afruilen op te sporen en keuzes bloot te leggen. Overeenstemming over de hoofdorïëntatie, probleemanalyse en feitenbasis maken daarmee een trechtering mogelijk van oplossingsrichtingen als grondslag voor overeenstemming en compromis.

Inherent aan het streven naar brede welvaart is ten eerste de zoektocht naar een balans. In de kern is het streven naar duurzame ontwikkeling een maatschappelijk proces van zoeken, leren, afwegen en zich binden. Aan deze evenwichtsoefening komt nooit een eind. Dat komt niet alleen doordat de verschillende dimensies van duurzaamheid, mede door de technologische ontwikkeling, elk aan een eigen dynamiek onderhevig zijn, maar is ook een gevolg van het feit dat wat wel en niet duurzaam genoemd wordt, uiteindelijk mede afhankelijk is van maatschappelijke oordeelsvorming. Conflicterende waarden en belangen moeten tegen elkaar worden afgewogen.

Nieuwe kennis, innovaties en een beter inzicht in de van complexe economische, sociale en ecologische systemen en ook lokale omstandigheden zullen dat afweegproces beïnvloeden. Het met elkaar delen van deze zoektocht is essentieel om ons verder te brengen.

Ten tweede is inherent aan het brede-welvaartsbegrip dat je zowel kijkt hoe de economische, sociale en ecologische beleidsdimensies elkaar kunnen versterken maar ook welke mogelijke afruilen er zijn tussen het collectief belang en individueel belang; tussen economische, sociale en ecologische aspecten; tussen nu en straks; en tussen hier en elders. Maar op dit niveau zullen zich ook de afruilen tussen economische aspecten en de kwaliteit van de leefomgeving en de gezondheid van mensen voelbaar zijn.

Dit kader is gebaseerd op lopende discussies binnen de Sociaal-Economische Raad om brede welvaart een nog centralere plek in haar advisering te geven. Zie onder andere een recente lezing van Kim Putters (2023).

2.2 Andere recente ontwikkelingen

Het denken in termen van brede welvaart is uiteraard geen uniek Nederlands verschijnsel. In het duurzaamheidsdebat zien we een belangrijke bijdrage van de Brundtland commissie⁶ die in 1987 met het rapport *Our Common Future* het onderwerp duurzaamheid hernieuwd stevig op de kaart zette. In haar definitie van duurzaamheid staat de balans centraal tussen huidige en toekomstige ontwikkeling, waarbij de laatste niet ten koste mag gaan van de eerste. Bovendien legt het rapport een expliciete link tussen de globale duurzaamheidsproblematiek die in belangrijke mate zijn oorsprong vindt in niet-duurzame consumptie en productie in de *Global North* en armoede in de *Global South*.

We zien het denken in termen van brede welvaart ook sterk terugkomen in de toepassing van de S3-strategie van de Europese Unie rond de eeuwwisseling waarin het in balans streven naar S(mart), S(ustainable) en S(ocially Inclusive) development tot de kerndoelstelling van beleid werd verheven (zie bijvoorbeeld het Sapir Report, 2004). Dit kreeg een vervolg in het werk van Nobelprijswinnaars Joseph Stiglitz en Amartya Sen (samen met Jean-Paul Fitoussi; Stiglitz e.a., 2009 en Stiglitz e.a., 2019) voor de Europese Commissie en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). Er wordt vaak naar dit werk verwezen als het *Beyond GDP* debat.

En velen zullen het denken in termen van brede welvaart associëren met de Sustainable Development Goals (SDG's). De zeventien duurzame ontwikkelingsdoelen die in 2015 door de Verenigde Naties zijn vastgesteld, gaan eveneens over de drie dimensies van duurzame ontwikkeling: economisch, sociaal en ecologisch. Het aantrekkelijke van de SDG's is dat deze doelen wereldwijd worden gedeeld en voor een gemeenschappelijke taal zorgen. De SDG's moeten steeds in samenhang worden gezien waardoor het mogelijk wordt om de onderlinge relaties tussen de doelen zichtbaar en bespreekbaar te maken. Voor elk van de SDG's zijn subdoelen geformuleerd. Tegelijkertijd is een zwakte van de SDG's dat niemand erop tegen kan zijn. Maar bovenal dwingen ze niet om afruilen tussen verschillende doelen onder ogen te zien. In een wereld van schaarse middelen, moeten er keuzes worden gemaakt welke doelen voorrang krijgen en welke (tijdelijk) niet. In die zin vullen brede welvaart en de SDG's elkaar op een belangrijke manier aan en kunnen de SDG's gebruikt worden om de drie algemene dimensies van ontwikkeling te concretiseren aan de hand van meer specifiek geformuleerde doelen.

De SDG's worden inmiddels ook meegenomen in de Monitor Brede Welvaart van het CBS. De jaarlijkse monitor zet de ontwikkeling van de brede welvaart in Nederland in het licht van de realisatie van de SDG's en kijkt ook hoe Nederland ervoor staat in vergelijking met andere Europese landen. De SDG's kunnen helpen om concrete invulling te geven aan brede

⁶ De *World Commission on Environment and Development*, vernoemd naar haar voorzitter Gro Harlem Brundtland.

welvaart, door vertaling naar prioritaire SDG-doelen voor Nederland. En vervolgens is het werk van het CBS en ook de afdeling Onderzoek en Statistiek van de gemeente Amsterdam (O&S) nuttig om een doorvertaling naar de regio te geven.

3. Het analytische kader

Tegen de achtergrond van deze rijke context, zal in deze paragraaf een kader worden geschetst met de ambitie de hiervoor genoemde lijnen bijeen te laten komen. Dit kader kan in discussies over beleid een vertrekpunt vormen voor identificatie van samenhang en afruilen, verzamelen en plaatsen van specifieke theoretische en empirische kennis over het betreffende onderwerp om vervolgens de kern van de voorliggende keuzes te presenteren en op een systematische wijze beleidskeuzes te onderbouwen en hun consequenties mee te wegen.

Daarbij sluiten we aan bij een concrete werkdefinitie van brede welvaart die is te vinden in het Middellange Termijn-advies (MLT) uit 2000 van de SER. In dit advies is het concept als volgt omschreven: 'Dit brede welvaartsbegrip omvat niet alleen de materiële vooruitgang (welstand en productiegroei), maar ook aspecten van sociale vooruitgang (welzijn en sociale cohesie) en een goede kwaliteit van de leefomgeving (ruimtelijke en milieukwaliteit).'

In latere advisering is hier vaak het volgende aan toegevoegd: 'Door evenwicht en samenhang te brengen en te behouden tussen *profit, people en planet*, legt deze benadering de basis voor duurzame ontwikkeling'. Daarbij wordt onderstreept dat er weliswaar sprake kan zijn van synergie wanneer de economische, sociale en ecologische beleidsdimensies in samenhang worden beschouwd, maar dat er vaak sprake is van afruilen: de keuze voor het een gaat dan ten koste van het ander. Die afruilen doen zich voor in vier dimensies:

- tussen collectief belang en individueel belang (hierbij komt onder andere het economisch denken in termen van marktfalen naar voren);
- tussen economische, sociale en ecologische / duurzaamheidsaspecten;
- tussen nu en straks;
- tussen hier en elders.

Inherent aan het streven naar brede welvaart is het zoeken naar een balans. In het SER advies *Nationale duurzaamheidsstrategie* (2002) stond dit reeds compact verwoord: 'in de kern is het streven naar duurzame ontwikkeling (wij zouden dit nu brede welvaart noemen, HdG) dus een maatschappelijk proces van zoeken, leren, afwegen en zich binden'. Dit advies beklemtoont het dynamische karakter van het begrip:

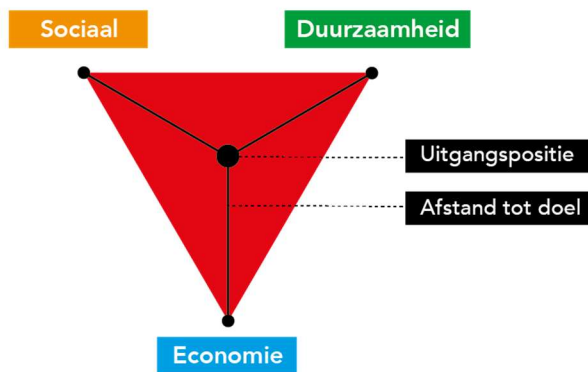
'Aan de evenwichtsoefening naar duurzaamheid (HdG: oftewel: brede welvaart) komt nooit een eind. Dat komt niet alleen doordat de verschillende dimensies van duurzaamheid, mede door de technologische ontwikkeling, elk aan een eigen dynamiek onderhevig zijn, maar is ook een gevolg van het feit dat wat wel en niet duurzaam genoemd wordt, uiteindelijk afhankelijk is van maatschappelijke oordeelsvorming. Het gaat immers om de kwaliteit van de samenleving. Conflicterende waarden en belangen moeten tegen elkaar worden afgewogen. Uiteindelijk gaat het om de waarden die mensen (individueel en collectief) hechten aan verschillende soorten risico's. Nieuwe kennis, een toenemend technisch vernuft en een beter inzicht in de werking van complexe economische, sociale en ecologische systemen zullen dat afweegproces beïnvloeden.'

Het hiervoor gesuggereerde brede welvaartsbegrip doet recht aan de inherent onzekere dynamiek, maakt een balans tussen verschillende belangen mogelijk en vormt zodoende de basis voor een gemeenschappelijke hoofdorïëntatie wat betreft de beleidsadvisering, maar biedt ook een kader om afzuilen op te sporen en keuzes bloot te leggen. Overeenstemming over de hoofdorïëntatie, probleemanalyse en feitenbasis maken daarmee een trechtering mogelijk van oplossingsrichtingen als grondslag voor overeenstemming en compromis.

3.1 Afruilen in het hier en nu

De centrale onderdelen van brede welvaart kunnen in essentie worden teruggebracht tot drie dimensies van ontwikkeling: economie, sociaal, en duurzaamheid. Deze terminologie is onder andere geïnspireerd door de in de Europese Unie veelvuldig gehanteerde S3-strategie (zie paragraaf 2.3) die streeft naar *Smart, Socially inclusive* en *Sustainable development*. We plaatsen deze dimensies op de drie hoekpunten van een driehoek. De driehoek visualiseert dat de drie dimensies vanwege de afzuilen niet allemaal volledig bereikbaar zijn. Vanuit de uitgangssituatie binnen in de driehoek is er een afstand tot alle drie de doelen. De zijden van de driehoek verbeelden de afzuilen tussen economische, sociale en duurzame ontwikkeling. Hoe groter de afstand, hoe sterker de afzuil. Deze zijn geïllustreerd in figuur 1.

Figuur 1. Brede welvaart: afruilen in het hier en nu

Bron: Vrije Universiteit Amsterdam

Elk economisch systeem bevindt zich op een bepaald moment op een punt in de driehoek, met daarmee samenhangende afstanden tot de doelstellingen van beleid. Dit vertrekpunt is geen statisch gegeven. Onder invloed van onder andere wijzigende voorkeuren, exogene economische ontwikkelingen en beleid, kan er sprake zijn van een nieuwe balans tussen de drie dimensies van ontwikkeling (zie figuur 2). Steviger inzetten op verduurzaming zal de afstand tot het duurzaamheidsdoel verkleinen. Dit zal zeker op korte termijn ten koste gaan van economische groei (door aanpassingen van productieprocessen, mogelijke verplaatsing van economische activiteit, et cetera). En zonder aanvullend beleid zal er naar verwachting ook meer energie-armoede ontstaan gegeven het relatief grote aandeel dat huishoudens met lage inkomens uitgeven aan energie waarvan de prijs op korte termijn hoger zal worden.

Ziehier een eenvoudige maar krachtige weergave van de afruilen waarmee we in het hier en nu onvermijdelijk worden geconfronteerd en die dwingen tot fundamentele keuzes. Deze keuzes krijgen deels vorm in de keuze voor beleidsinstrumenten. Zo is er bijvoorbeeld een uitgebreide discussie over de voor- en nadelen van groene subsidies versus CO₂-beprijzing. Subsidies verzachten op korte termijn de pijn van de transitie en kunnen dynamische leereffecten bewerkstelligen, maar zijn minder efficiënt dan belastingen en niet in lijn met het principe 'de vervuiler betaalt'. Dit zal gevolgen hebben voor de mate waarin de afstand tot de economische en sociale doelen verandert. De geïnteresseerde lezer verwijs ik naar de zeer leeswaardige Preadviezen uit 2018 van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde met vele interessante bijdragen over kosten, kansen en keuzes voor het klimaatbeleid.

Naast de afruilen in het hier en nu zijn er ook afruilen tussen 'hier en elders' en 'nu en later'. In het eerste geval gaat het om verdelingsvraagstukken tussen ontwikkeling in Nederland versus de rest van de wereld, maar ook tussen de Randstad versus overig Nederland of

Amsterdam versus andere gemeenten in de MRA. Het voorbeeld van de energietransitie kan wederom dienen ter illustratie. Opwek van groene energie in de directe nabijheid van de vraag is efficiënt gegeven de transportkosten van energie. Tegelijkertijd zijn er belangrijke schaalvoordelen te behalen in het opwekken van energie, wat juist aanleiding geeft tot concentratie van opwek op plekken met relatief veel ruimte. Dit leidt tot keuzes die we bijvoorbeeld terugzien in discussies over de afstand van windparken op zee tot de kust en de aanleg van zonneweides. Op globale schaal spelen vergelijkbare vraagstukken, waarbij de verdeling van schaarse natuurlijke hulpbronnen tussen de rijke *Global North* en de *Global South* aan de orde is.

Bij de afruilen tussen nu en later staat het intergenerationele vraagstuk centraal, waarbij de ontwikkeling van huidige generaties de mogelijkheden van toekomstige generaties beïnvloedt. Ook hier is het voorbeeld van de energietransitie uitermate illustratief. Er is hier bij uitstek sprake van een intergenerationeel vraagstuk waarbij de huidige generaties de planetaire grenzen dusdanig ver hebben overschreden dat de negatieve gevolgen van klimaatverandering nu reeds zichtbaar zijn en in toenemende mate voor iedereen duidelijk maakt dat klimaatbeleid in het belang van toekomstige generaties niet alleen rechtvaardig maar ook onvermijdelijk is.

De hiervoor beschreven kern van denken in termen van brede welvaart sluit in sterke mate aan op de door het CBS ontwikkelde Monitor Brede Welvaart. Voor deze *Economische Verkenningen* maken we dankbaar gebruik van de regionale indicatoren voor brede welvaart die het CBS verzamelt en die we op een wijze presenteren die behulpzaam is om (i) het presenteren van de MRA op de verschillende dimensies van brede welvaart te illustreren en (ii) zicht te krijgen op de afruilen tussen de verschillende dimensies.

3.2 Kennis over afruilen

Over de afruilen tussen de dimensies van economische ontwikkeling is veel bekend uit de wetenschappelijke literatuur. Ik bespreek hier enkele voorbeelden.

De wellicht meest bekende relatie is die tussen groei en ongelijkheid. Reeds in de jaren vijftig beschreef Simon Kuznets dat er sprake is van een omgekeerd evenredige relatie tussen de mate van economische ontwikkeling en ongelijkheid. In vroege fases van ontwikkeling gaat groei ten koste van gelijkheid. In latere fases van ontwikkeling gaan ze juist hand in hand. Een fraaie theoretische onderbouwing voor deze complexe relatie vinden we in het werk van Oded Galor (2022) die die in zijn boek *The Journey of Humanity: The Origins of Wealth and Inequality* beschrijft hoe ongelijkheid in vroege fases van ontwikkeling economische groei bevordert, maar in latere fases juist remt. Het argument is dat concentratie van rijkdom in een beperkte groep in de samenleving tot relatief hoge besparingen leidt. Empirisch is inderdaad bekend dat hoge besparingen zijn geconcentreerd onder rijken. Macro-

economisch gezien leidt een hogere ongelijkheid daarom tot een gemiddeld hogere spaarquote wat vervolgens tot extra investeringen leidt die bevorderlijk zijn voor economische groei, juist in beginfasen van ontwikkeling die sterk drijven op accumulatie van fysiek kapitaal.

Naarmate economische ontwikkeling voortschrijft wordt verdere ontwikkeling steeds meer afhankelijk van menselijk kapitaal (kennis). Voor kennis geldt juist dat het aantrekkelijk is wanneer een zo groot mogelijke groei kennis kan ontwikkelen. Meer gelijkheid leidt tot betere ontwikkeling van kennis en daarmee tot groei. Voor deze samenhang is ook overtuigend empirisch bewijsmateriaal (zie De Dominicis e.a., 2008).

Andere belangwekkende bijdragen hebben aandacht gevraagd voor de samenhang tussen technologische ontwikkeling en globalisering enerzijds en ongelijkheid anderzijds (zie bijvoorbeeld Atkinson, 2015, Milanovic, 2016, en Stiglitz, 2012). Er lijkt een vrij sterke consensus te bestaan die stelt dat er sprake is van een U-vormige relatie tussen de positie van groepen in de inkomensverdeling en de mate waarin de inkomenspositie van groepen verbetert. Met name groepen in het middensegment van de inkomensverdeling ondervinden de negatieve gevolgen van (groeibevorderende) technologische ontwikkeling en globalisering.

De afruil tussen groei en duurzaamheid is, zoals gezegd, zeer indringend onder de aandacht gebracht door de Club van Rome die expliciet wees op de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen en daarmee de eindigheid van economische groei. Latere bijdragen hebben deze relatie gecompliceerd en genuanceerd. Zo stelde Michael Porter (met Claas Van der Linde; Porter en Van der Linde, 1995) dat een streng milieubeleid voor een individueel land een bijdrage kan leveren aan duurzaamheidsdoelstellingen, maar ook economische groei kan bevorderen via het stimuleren van de ontwikkeling van een zogenaamd comparatief voordeel (bekend als de Porter hypothese).

Het bekendste voorbeeld hiervan is Denemarken dat door een lang volgehouden strategie van bevorderen van windenergie een exportpositie heeft opgebouwd die een belangrijke bouwsteen van economische ontwikkeling is geworden. Een ander argument is dat naarmate mensen rijker worden, de behoefte aan een schoon milieu ook sterker wordt wat kan leiden tot meer investeringen in een schoner milieu. Ook naar de empirische relatie tussen groei en duurzaamheid is veel empirisch onderzoek gedaan. De consensus is hier minder sterk dan bij de relatie tussen groei en ongelijkheid, maar de meeste suggesties wijzen toch op een in de meest gunstige situatie N-vormige relatie (duidend op een mogelijk tijdelijke maar geen permanente afzwakking van de relatie tussen groei en milieudruk).

En over de afruil tussen verduurzaming en ongelijkheid is met name veel geschreven in het kader van de grote transities op de arbeidsmarkt. Hier wordt vooral het belang benadrukt

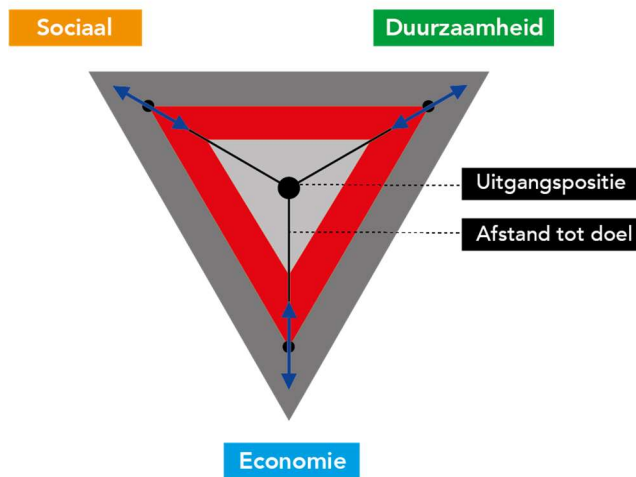
van het feit dat verduurzaming tot veranderingen leidt die vragen om nieuwe vaardigheden ('skills'). Een slecht functionerende arbeidsmarkt waarin mensen onvoldoende steun ondervinden kan de afruil tussen verduurzaming en inclusiviteit sterker doen voelen. Enerzijds zal de weerstand tegen verandering groter worden wanneer werknemers onzeker zijn over hun toekomstige baan en anderzijds zullen de gevolgen van verduurzamingsinspanningen voor de inzetbaarheid van mensen op de arbeidsmarkt ongunstiger zijn.

3.3 Afruilen versus win-wins

De analyse tot nu toe legt met name de nadruk op de afruilen. Maar de grootte van de driehoek is geen natuurlijk gegeven. De Porter hypothese is een voorbeeld van hoe beleid de afruil tussen groei en ongelijkheid kan doen omslaan: duurzaamheidsbeleid bevordert volgens die hypothese de economische groei via het ontwikkelen van een comparatief voordeel. En er zijn meer voorbeelden van 'slim' beleid die de afruilen kunnen verzachten en daarmee de driehoek kleiner kunnen maken. Dit is het equivalent van beleid dat 'de totale cake vergroot' en daarmee tot verbetering van alle dimensies van ontwikkeling kan leiden. Andere voorbeelden van 'slim' beleid zijn maatregelen die corrigeren voor marktfalen. Maar ook het efficiënter organiseren van het politieke besluitvormingsproces (in jargon: het reduceren van overheidsfalen) kan tot betere uitkomsten in alle dimensies van ontwikkeling leiden. Bij dat laatste kan gedacht worden aan het potentieel van betere samenwerking tussen deelregio's in de MRA.

Een concreet voorbeeld dat wellicht kan illustreren hoe 'slim' beleid alle doelen dichterbij kan brengen, zou een gecoördineerde aanpak van de verduurzamingsopgave in de gebouwde omgeving zijn. Uitgangspunt bij een dergelijke aanpak is dat de energietransitie wordt geconfronteerd met een coördinatieprobleem. Een efficiënte aanpak vergt keuzes op het niveau van wijken en buurten over bijvoorbeeld de wijze waarop woningen verwarmd gaan worden. Dat vergt coördinatie (en plaatst kanttekeningen bij de slogan 'Een schoon milieu begint bij jezelf'). Woningcorporaties kunnen daarin een belangrijke voortrekkersrol vervullen. Dat lost een probleem op van financierbaarheid van verduurzaming van woningen voor juist de financieel zwakkeren in de samenleving, het creëert kritische massa die efficiëntiewinst in bijvoorbeeld verwarming van woningen kan bewerkstelligen (door bijvoorbeeld gebruik te maken van restwarmte) en het brengt de duurzaamheidsdoelstellingen dichterbij.

Figuur 2. Het belang van 'slim organiseren' (mogelijkheid van win-win)

* Door keuzes te maken, kunnen afruilen kleiner (groter) worden, wat zichtbaar wordt in de kleinere lichtgrijze (grotere donkergrijze) driehoek, waarbij de afstand tussen de uitgangspositie en de doelen kleiner (groter) worden.
Bron: Vrije Universiteit Amsterdam

3.4 Afruilen tussen hier en elders

In de vorige paragraaf lag de nadruk op afruilen in het hier en nu. Maar het vergroten van de cake in de eigen regio kan ten koste gaan van ontwikkelingen elders. Dit vraagstuk speelt op vele schaalniveaus. Ik geef hier enkele voorbeelden. Stringent milieubeleid in ons land kan tot verplaatsing van economische activiteit leiden. Dit kan leiden tot een reductie van de lokale vervuiling, die in het meest ongunstige geval leidt tot een meer dan evenredige toename van vervuiling in het buitenland (wanneer bijvoorbeeld in het buitenland met meer vervuilende processen wordt geproduceerd).⁷ Een ander voorbeeld speelt in de dynamiek tussen stad en land. Het benutten van agglomeratievoordelen verhoogt de productiviteit en vergroot de totale cake. Maar groei in de ene regio gaat veelal gepaard met krimp in andere regio's (zie de studies *Stad en Land* en *Groei & Krimp* (De Groot e.a., 2010 en Vermeulen e.a., 2016)). Zelfs wanneer de totale cake door het benutten van agglomeratievoordelen toeneemt is het geen gegeven dat iedereen in alle regio's daar ook van profiteert. Paul Collier (2018) beschrijft de gevolgen van het niet serieus nemen van oplopende verschillen tussen stad (London) en land (de landelijke regio's in het VK) in zijn boek *Future of Capitalism: Facing the new Anxieties* waarin hij Brexit verklaart uit een proteststem uit het platteland tegen London (en niet als een stem tegen Brussel).

De huidige politieke ontwikkelingen in Nederland zijn een uiting van een vergelijkbare dynamiek. Andrés Rodríguez-Pose spreekt hier in een artikel met een veelzeggende titel

⁷ De aandacht voor Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (IMVO) is een uiting van zorg over de ongewenste effecten van het niet onderkennen van deze afruilen.

over 'The revenge of the places that don't matter' (of beter: 'The revenge of the places that were left behind', HdG). En deze inzichten laten zich ook doorvertalen naar het regionale schaalniveau van de MRA. In verschillende edities van de EVMRA is betoogd dat het schaalniveau van de MRA een schaalniveau is 'dat de regio past'. Het is op dit schaalniveau dat afruilen beslecht kunnen worden. Het resultaat is een regio met slimme specialisatiepatronen waarin deelregio's bijdragen leveren aan de MRA naar hun comparatieve voordeel. Dat vergt wel een verdergaande samenwerking. De meerwaarde van samenwerking leidt zonder aanvullende verevening niet noodzakelijkerwijs en automatisch tot een situatie waarin iedereen in de regio beter af is.

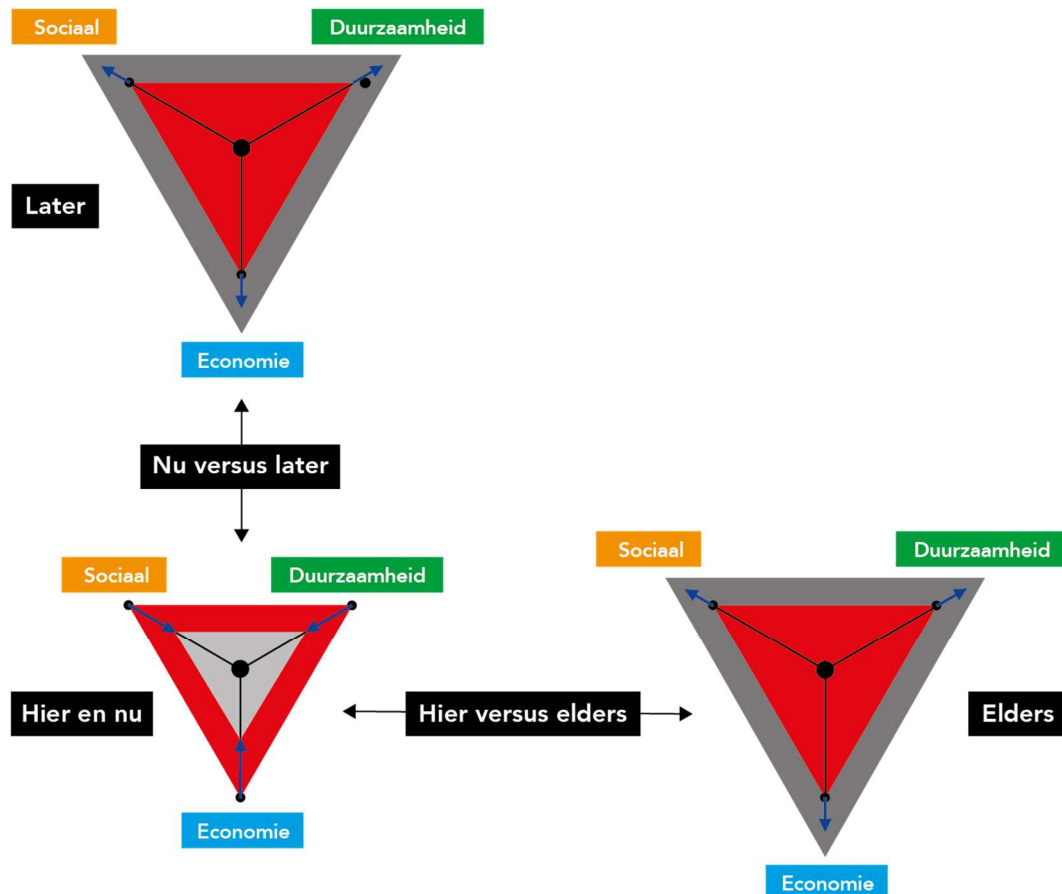
3.5 Afruilen tussen nu en later

Ook is er sprake van afruilen tussen nu en later. In de kern hebben we het hier over het vraagstuk van economische groei op de lange termijn waarin de vraag centraal staat hoe investeringen in het heden leiden tot versterking van ontwikkelingsmogelijkheden in de toekomst. De meest basale afruil is die tussen consumenten nu versus consumenten in de toekomst. De econoom herkent hierin de essentie van de neoklassieke groeitheorie. Latere ontwikkelingen hebben ook aandacht gevraagd voor menselijk kapitaal en sociaal kapitaal als bronnen van toekomstige welvaart. En in het kader van het duurzaamheidsvraagstuk kunnen we spreken over natuurlijk kapitaal waarbij activiteiten nu een beslag leggen op schaarse natuurlijke hulpbronnen die door hun verbruik niet langer voor de toekomst beschikbaar zijn. In al zijn manifestaties staat hier het intergenerationele vraagstuk centraal. Het meest tastbare is dit momenteel in het verduurzamingsvraagstuk waarin in toenemende mate het besef doordringt dat het niet serieus nemen van de planetaire grenzen leidt tot het doorschuiven van rekeningen naar toekomstige generaties. Het IPCC (het panel van klimaatwetenschappers van de Verenigde Naties) stelt nu reeds dat zonder negatieve emissies de gestelde klimaatdoelen niet zijn te halen.

3.6 Een integraal kader

De in de vorige paragrafen beschreven afruilen laten zich in een figuur samenvatten die de driehoek uit paragraaf 3.1 plaatst op een tweetal assen die ook de afruilen tussen hier versus elders en nu versus later verbeelden. Dit is gedaan in figuur 3.

Figuur 3. Het kader geplaatst in tijd en ruimte

Bron: Vrije Universiteit Amsterdam

De gevolgen van een sterke focus op het hier en nu laten zich illustreren aan de hand van de provinciale verkiezingen van maart 2023. Als we meegaan in de duiding dat de stem op BBB deels een proteststem is geweest van bezorgde burgers die niet langer het vertrouwen hebben dat 'Den Haag' hun belang voldoende meeweegt in politieke besluitvorming, dan is er sprake van een afruil tussen hier (Randstad / stad) versus elders (Overig Nederland / platteland). Dit heeft vervolgens ook weer mogelijke consequenties voor de afruil tussen nu en later. Het heeft er alle schijn van dat de uitkomst van de recente verkiezingen gaat leiden tot een minder ambitieuze aanpak van de verduurzamingsopgave waar Nederland voor staat. De korte duiding is dan dat het hervinden van een balans tussen hier en elders leidt tot het doorschuiven van rekeningen naar de toekomst. Dit lijkt niet alleen een zorg voor de politiek voor de komende jaren, maar ook een redelijk adequate beschrijving van de dynamiek van de afgelopen decennia waarbij in toenemende mate rechterlijke uitspraken

de politiek tot de orde roepen vanwege grondrechten die in het geding zijn.⁸ Uiteindelijk is de essentie van het stikstof- en klimaatbeleid en de natuurherstelwet dat wij dingen anders zullen moeten doen om het voor onze kinderen leuk en leefbaar te houden.

4. Brede welvaart in de MRA

Om het denkkader verder te vertalen in concrete toepassingen zijn indicatoren een belangrijk hulpmiddel om het streven naar brede welvaart te begeleiden. Door het grote scala van onderwerpen die tot brede welvaart bijdragen, is het lastig dit concept onder een gemeenschappelijke noemer te brengen. En er zijn twee aanvullende redenen waarom het toewerken naar een samengestelde indicator onwenselijk is. Ten eerste zal aggregatie van deelindicatoren het zicht op de fundamentele afruilen vertroebelen. Bovendien gaat het aggregeren van indicatoren altijd gepaard met het (vaak impliciet) toekennen van gewichten aan uiteenlopende indicatoren. Het bepalen van die gewichten ('wat vinden we belangrijk') behoort ten principale een keuze van de politiek te zijn. De wetenschapper past hier terughoudendheid.

Veel indicatoren zijn al jarenlang verzameld in de EVMRA en geven reeds een rijk beeld van de sociaal-economische ontwikkeling in de MRA en haar deelregio's. Als we de vergelijking maken tussen de reeds bestaande indicatoren en de indicatoren die het CBS verzamelt dan zien we dat met name de meer sociale indicatoren (veiligheid, welzijn, samenleving en gezondheid) tot op heden onderbelicht zijn gebleven. In de editie van de EVMRA van dit jaar komen we tot een verrijking die nauw aansluit bij het werk van het CBS in haar Monitor Brede Welvaart. Waar in de presentaties van het CBS relatief veel nadruk ligt op ontwikkelingen in de loop van de tijd ontwikkelen we hier een presentatievorm die behulpzaam is om verschillen tussen regio's beter in kaart te kunnen brengen om afruilen zo scherp als mogelijk in beeld te kunnen brengen. In de bijlage zijn de CBS-indicatoren die in voldoende mate beschikbaar zijn beschreven. De ambitie is om deze set aan indicatoren in de toekomst verder uit te breiden. Deels kunnen we daar bouwen op voortgaand werk van het CBS, maar eigen aanvullingen met indicatoren ter verrijking van de analyse zijn ook onderdeel van het groeimodel dat me voor ogen staat. Denk daarbij bijvoorbeeld aan CO₂-emissies, aandeel hernieuwbare energie, armoede en inkomensongelijkheid, bereikbaarheid van bibliotheken, sportvoorzieningen, medische zorg, et cetera.⁹

⁸ Denk hier aan de Urgenda-uitspraak uit 2015 die de staat opdraagt meer in het werk te stellen om de CO₂ uitstoot terug te dringen, maar ook de rechterlijke uitspraak tegen Shell uit 2021 die stelt dat Shell verantwoordelijk moet nemen in het tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering. Dergelijke uitspraken sluiten nauw aan bij artikel 20a van de Duitse grondwet dat zegt dat "de staat ook voor komende generaties de verantwoordelijkheid heeft het milieu en de dieren door middel van wetgeving en rechtspraak te beschermen".

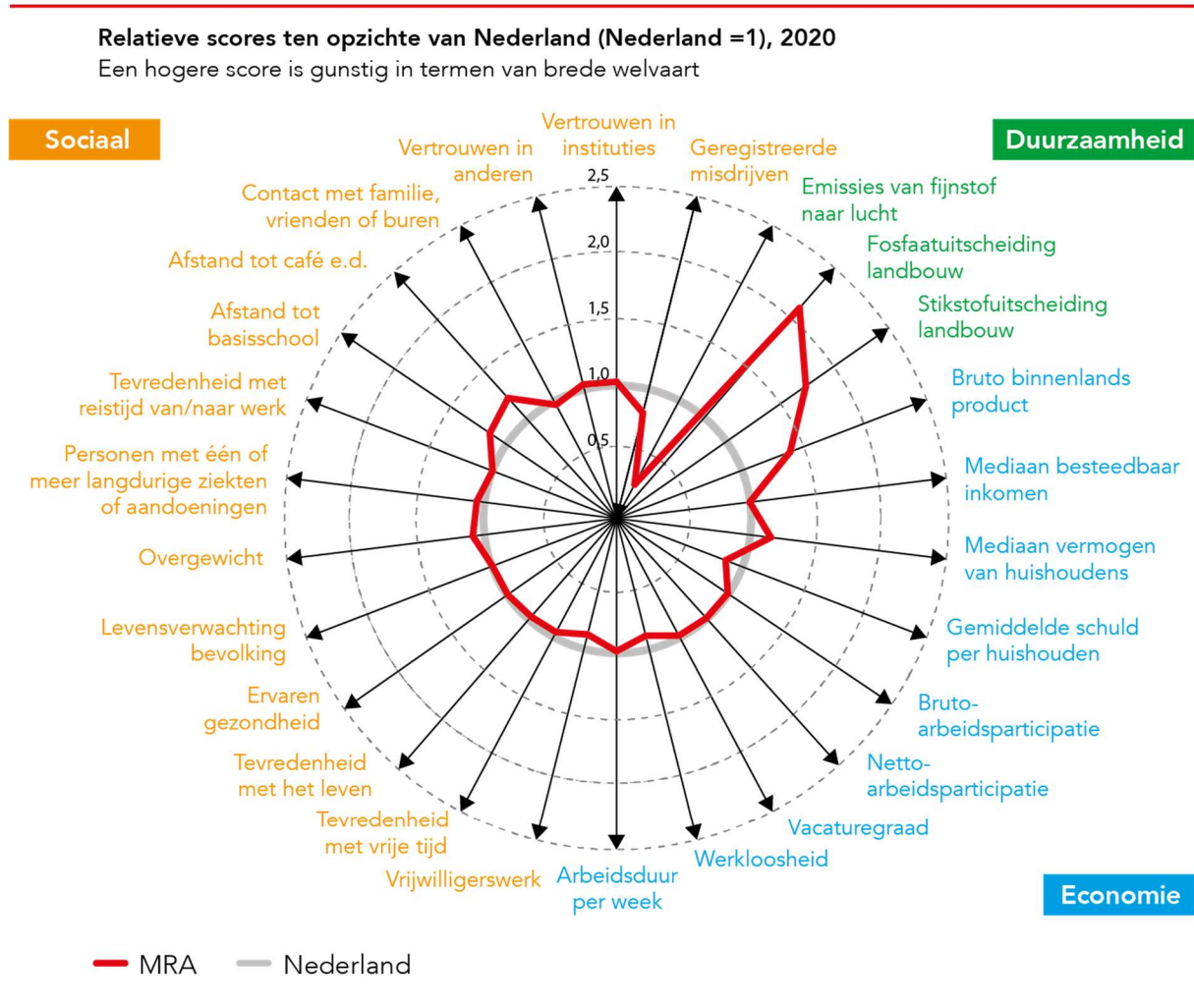
⁹ Gegeven het groeimodel van het traject zijn opmerkingen en suggestie zeer welkom. Deze kunnen worden gestuurd naar h.l.f.de.groot@vu.nl.

Om het presteren van de MRA in termen van brede welvaart in kaart te brengen, sluiten we zoals gezegd nauw aan bij het door het CBS ontwikkelde Monitor Brede Welvaart. Het CBS verzamelt voor een groot aantal thema's indicatoren die inzicht geven in het functioneren van de economie en samenleving in het hier en nu, waarbij ook rekenschap wordt gegeven van ontwikkelingen nu versus later en hier versus elders. Om het presteren van de MRA in kaart te kunnen brengen op de veelheid aan indicatoren, hebben we gekozen voor de presentatie van de informatie in de vorm van een spinnenweb. Rondom staan de indicatoren gerangschikt die het CBS onderscheidt. We wijken hier af van de indeling in thema's van het CBS en maken een onderscheid in drie thema's: economie, ecologie en sociale inclusie.

Elke indicator wordt gestandaardiseerd op het Nederlandse gemiddelde. Een score van 1 betekent dus dat de MRA hetzelfde scoort op de betreffende indicator als Nederland. Een hogere score betekent dat de betreffende indicator in de MRA ten opzichte van Nederland gunstig afsteekt in de bijdrage aan brede welvaart. Een score van 1,2 (0,8) betekent dat de score 20 procent (on-)gunstiger is dan die voor het Nederlandse gemiddelde. Voor indicatoren waarvoor in de brondata geldt dat een hogere waarde een ongunstigere uitkomst betekent (bijvoorbeeld afstand tot voorzieningen) is in onze presentatie de inverse gebruikt om ervoor te zorgen dat een hogere waarde voor de index een betere score voor de MRA betekent. Een gedetailleerde beschrijving van de indicatoren is te vinden in de bijlage. In de EVRMRA 2023 (hoofdstuk 5) worden de spinnenwebben ook getoond voor de deelregio's van de MRA.

Figuur 4 vat het functioneren van de MRA in termen van brede welvaart samen in één figuur. Kort gezegd kenmerkt de brede welvaart in de MRA zich door een relatief sterk verdienvermogen, grote vermogens en een uitstekende bereikbaarheid van voorzieningen. Daartegenover staan een relatief hoge werkloosheid, hoge gemiddelde schuld per huishouden (onder andere door hoge hypotheek) en een zeer hoge mate van fijnstofemissies. We zien hier met een beperkt aantal indicatoren kernachtig enkele fundamentele afwuilen: het grote verdienvermogen gaat in de MRA gepaard met een relatief grote milieubelasting en leidt ook tot grote ongelijkheden met enerzijds grote vermogens, maar ook hoge schulden. Het relatief hoge vertrouwen en de relatief gunstige scores op een aantal gezondheidsindicatoren hangen deels samen met een relatief grote vertegenwoordiging van hoogopgeleiden in de regio. Ondanks de goede nabijheid van stedelijke voorzieningen komen contacten met familie en vrienden gemiddeld wat minder voor dan in overig Nederland. Ook zien we hier een belangrijk kenmerk van metropolen in de hele wereld die enerzijds gekenmerkt worden door een concentratie van relatief grote rijkdom, maar ook door relatief veel armoede (zie bijvoorbeeld het werk van de Nederlandse-Amerikaanse sociologe en econome Saskia Sassen).

Figuur 4. Brede welvaart in de MRA, 2020

Bron: CBS (bewerking Vrije Universiteit Amsterdam)

Deze figuren zijn voor alle deelregio's van de MRA gepresenteerd in de EVMRA in de specials per deelregio (hoofdstuk 5). Om de verschillen tussen de regio's helder te illustreren is tabel 1 behulpzaam. Deze laat voor alle deelregio's en indicatoren de scores zien. De kleuren geven een indicatie van de omvang van de afwijking van het landelijk gemiddelde (van donkerrood voor grote negatieve afwijkingen tot donkerblauw voor grote positieve afwijkingen).

Tabel 1. Brede welvaart in de deelregio's van de MRA , 2020

	MRA	Almere-Lelystad	Amstelland-Meerlanden	Amsterdam	Gooi en Vechtstreek	IJmond	Zaanstreek-Waterland	Zuid-Kennemerland
<div style="display: flex; justify-content: space-between; align-items: center;"> Sociaal Duurzaamheid Economie </div> <p style="text-align: center;"> Relatieve scores ten opzichte van Nederland (Nederland =1,00), 2020* Een hogere score is gunstig in termen van brede welvaart. </p>								
Emissies van fijnstof naar lucht	0,29	0,72	0,68	0,20	0,63	0,11	0,47	0,30
Geregistreerde misdrijven	0,82	0,96	1,02	0,58	1,10	1,18	1,24	0,95
Gemiddelde schuld per huishouden	0,88	0,91	0,78	1,05	0,60	1,04	1,02	0,69
Vrijwilligerswerk	0,90	0,76	0,99	0,86	1,03	0,88	0,90	0,95
Werkloosheid	0,91	0,90	1,00	0,77	1,07	1,09	1,04	1,02
Tevredenheid met vrije tijd	0,97	0,97	1,00	0,93	1,01	1,00	0,99	0,97
Contact met familie, vrienden of buren	0,97	0,98	1,01	0,96	1,00	1,02	0,95	0,90
Tevredenheid met het leven	0,98	1,02	1,00	0,95	0,98	1,00	1,00	0,99
Arbeidsduur per week	1,00	0,99	0,98	0,98	1,02	1,00	1,00	1,05
Vacaturegraad	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Tevredenheid met reistijd van en naar het werk	1,00	0,98	1,00	1,01	1,00	1,02	1,00	0,98
Levensverwachting bevolking	1,00	1,00	1,02	0,99	1,00	1,00	1,01	1,00
Ervaren gezondheid	1,00	0,96	1,03	1,00	1,04	0,97	0,97	1,04
Nettoarbeidsparticipatie	1,01	1,00	1,03	1,00	1,00	1,01	1,00	1,01
Mediaan besteedbaar inkomen	1,01	1,01	1,10	0,91	1,11	1,04	1,01	1,10
Brutoarbeidsparticipatie	1,01	1,01	1,03	1,02	0,99	1,01	1,00	1,01
Vertrouwen in instituties	1,03	0,95	1,01	1,07	1,08	0,96	0,98	1,04
Vertrouwen in anderen	1,04	0,90	1,02	1,09	1,11	1,00	0,98	1,15
Personen met één of meer langdurige ziekten of aandoeningen	1,06	0,96	1,13	1,12	1,02	0,94	1,00	1,06
Overgewicht	1,09	0,91	1,07	1,26	1,09	0,96	0,98	1,18
Afstand tot basisschool	1,15	1,03	0,92	1,40	1,17	1,17	0,99	1,26
Mediaan vermogen van huishoudens	1,17	0,83	1,73	0,14	2,31	1,28	1,78	2,35
Afstand tot café e.d.	1,22	0,74	0,93	1,86	1,15	1,36	1,01	1,77
Bruto binnenlands product	1,40	0,73	1,91	1,91	0,93	0,75	1,25	0,69
Stikstofuitscheiding landbouw	1,74	2,66	1,66	1,66	1,66	1,66	1,66	1,66
Fosfaatuitscheiding landbouw	2,10	2,63	2,05	2,05	2,05	2,05	2,05	2,05

* De kleurschakeringen geven een indicatie van de mate waarin de score op een brede welvaartsdimensie afwijkt van 1,00, waarbij donkerder blauw een gunstigere en donkerder rood een ongunstigere score t.o.v. Nederland aangeeft.

Bron: CBS (bewerkingen Vrije Universiteit Amsterdam).

De tabel geeft een compact overzicht van enerzijds de dimensies waarin de MRA zich onderscheidt van Nederland (in zowel gunstige als ongunstige zin), maar ook de verschillen tussen de deelregio's. Enkele voorbeelden benoem ik hier als illustratie. Gemiddeld zijn de mediane vermogens van huishoudens in de MRA 17 procent hoger dan in Nederland. Dat gaat gepaard met (extreem) lage mediane vermogens in Almere-Lelystad en Amsterdam, en juist zeer hoge vermogens in met name Gooi en Vechtstreek en Zuid-Kennemerland. Grote verschillen zien we ook in de geregistreerde misdaad die zeer hoog is in met name Amsterdam en juist laag in Zaanstreek-Waterland en IJmond. In termen van luchtkwaliteit zien we dat alle deelregio's het slechter doen dan het landelijk gemiddelde (met de grootste negatieve uitschieters in Amsterdam, IJmond, en Zuid-Kennemerland). De landbouw gerelateerde problematiek van stikstof- en fosfaatuitscheiding is in alle deelregio's juist minder groot dan landelijk.

5. Toepassing – de energietransitie

De energietransitie kan misschien wel gezien worden als de moeder aller transitieën. Ze is sterk ingegeven door de zorgen omtrent klimaatverandering. Waar dertig jaar geleden tijdens de eerste klimaatconferentie in Rio de Janeiro er nog volop discussie was over de bijdrage van de mens aan de opwarming van de aarde, ligt die discussie sinds pak hem beet de klimaatconferentie van 2015 in Parijs achter ons. In 2015 schaarden alle landen verenigd in de Conference of Parties van de Verenigde Naties zich achter de ambitie om de stijging van de temperatuur te beperken tot 1,5 graden Celsius. Cruciaal om dat doel te bereiken is een snelle overgang van fossiele naar duurzame energie. Het betreft hier een uitdaging die met recht een *wicked problem* kan worden genoemd. In de kern ligt de oorzaak hiervan in (i) het feit dat er in het heden investeringen gemaakt moeten worden die nu pijn doen en zich pas later uitbetalen (denk aan isolatie van woningen) of die pas ten bate van toekomstige generaties komen en (ii) het feit dat vanwege het globale karakter van het probleem iedereen meeprofiteert van investeringen van een individuele partij.

Het eerder in deze bijdrage gepresenteerde denk- en doekader helpt om de fundamentele afweegingen en keuzes die met een dergelijke complexe transitie gepaard gaan te illustreren. Ik heb niet de ambitie hierbij volledig te zijn, maar richt me op een aantal aspecten die de meerwaarde van het perspectief van brede welvaart bij complexe transitieën illustreren. Daarbij richt ik me vooral op voorbeelden voor Nederland en de MRA. Ik beschrijf in eerste instantie de afweegingen tussen nu en later en hier versus elders om tot slot voor het specifieke en actuele vraagstuk van energiearmoede in te zoomen op de afweegingen in het hier en nu.

5.1 Afruilen tussen nu en later¹⁰

De opgave van de energietransitie kent een sterke intergenerationele dimensie. De gevolgen van uitstoot in het verleden en heden hebben tot in de verre toekomst en daarmee voor toekomstige generaties grote gevolgen. Twee specifieke kenmerken van klimaatverandering maken deze keuzes des te urgenter. De eerste is dat de meeste fysieke processen die ten grondslag liggen aan de opwarming van de aarde relatief traag verlopen om vervolgens zeer lang hun effect te blijven sorteren. De hoge halfwaardetijd van CO₂ (de tijd voordat CO₂ op natuurlijke wijze gehalveerd is) als belangrijk broeikasgas in combinatie met de extreem trage opwarming van met name diepe oceanen die in belangrijke mate verantwoordelijk is voor de gevolgen van klimaatverandering zijn hierbij essentieel om te begrijpen (zie bijvoorbeeld William Nordhaus, 2013, die in zijn boek *The Climate Casino* een toegankelijke introductie geeft op het onderwerp klimaatverandering en de bijdrage die economen kunnen leveren aan het vraagstuk). Een belangrijke implicatie hiervan is dat de gevolgen van ons huidige gedrag pas in de (verre) toekomst tot tastbare gevolgen leiden,

¹⁰ Deze analyse is deels gebaseerd op eigen onderzoek naar de optimale timing van klimaatbeleid. Hierin zijn argumenten op een rijtje gezet voor snelle versus uitgestelde actie. Zie bijvoorbeeld De Groot (2002) en De Groot en Tang (2001).

die vervolgens zeer lang hun effecten blijven sorteren. Dit compliceert het overtuigen van de samenleving van het belang van snelle actie. Ten tweede zijn er allerlei processen die samenhangen met klimaatverandering die gekenmerkt worden door zogenaamde kantelpunten (*tipping points*). Wanneer bepaalde kritische drempelwaarden (*thresholds*) worden overschreden zijn dergelijke processen onomkeerbaar. Denk bijvoorbeeld aan afsterven van het koraal of een omkering van de golfstroom waardoor het op dit moment in ons deel van Europa relatief warm is. Dit pleit in sterke mate voor toepassing van het voorzorgsbeginsel en onderstreept de urgentie van snelle actie.

Andere veelgehoorde argumenten voor snelle actie zijn gelegen in de mogelijkheid die het biedt om de kosten van beleid over langere perioden uit te smeren en daarmee per saldo lager te laten zijn dan wanneer aanpassingen in zeer korte tijd hun beslag moeten krijgen. Ook kan snelle actie leiden tot het versneld ontwikkelen van nieuwe technologie die op termijn de basis kunnen worden van een nieuw comparatief voordeel en verdienmodel voor de toekomst. Het klassieke voorbeeld waar al eerder in deze tekst op is gewezen is hier de vroege actie die Denemarken heeft genomen in het inzetten op windenergie die het land tot een voorloper maakte op dit terrein. In de literatuur staat dit ook wel bekend als de Porter hypothese (naar Porter en Van der Linde).

Maar er zijn ook argumenten die worden gebruikt voor temporisering. Zo kan onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen een argument vormen om gebruik te maken van de zogenaamde 'optiewaarde van wachten'. Zeker waar onomkeerbare investeringen vereist zijn, zit er waarde besloten in het voorkomen van het nemen van beslissingen waar met achteraf spijt van kan hebben. Een ander argument is dat technologische ontwikkelingen de kosten van klimaatbeleid in de toekomst lager maken (waar tegenover staat dat die kostendaling investeringen vergt om tot innovatie te komen; zie de eerdere verwijzing naar de Porter hypothese). En tot slot wordt vaak verwezen naar het belang van maatschappelijk draagvlak dat onder druk kan komen te staan wanneer met te veel voortvarendheid (lees: te veel investeringen, normerende regelgeving en heffingen) klimaatbeleid wordt ingevoerd.

5.2 Afruilen tussen hier versus elders

Het globale karakter van klimaatverandering maakt dat we bij de ontwikkeling van een effectieve aanpak met een enorm coördinatievraagstuk worden geconfronteerd. Het is partieel bezien voor elk land aantrekkelijk wanneer andere landen het voortouw nemen. Iedereen profiteert immers mee van de acties van de ander. Er is sprake van een *free rider*-probleem. De moeizame voortgang in het kader van de Conference of Parties (COP) van de Verenigde Naties is hier illustratief. Landen kijken naar elkaar, beslissingen worden vooruitgeschoven en ondertussen raken gestelde doelen steeds verder uit beeld.

Het welvaartstheoretisch optimale instrument van klimaatbeleid is een wereldwijde CO₂-belasting ter hoogte van de maatschappelijk kosten van CO₂-emissies. Een dergelijke belasting geeft alle spelers in de economie de prikkel om alle maatschappelijk negatieve effecten van uitstoot in gedrag te internaliseren (zie bijvoorbeeld Poelhekke, 2017). Juist voor een kleine open economie als de Nederlandse is het voeren van een pro-actief beleid ingewikkeld. Unilateraal beleid brengt het risico met zich mee dat bedrijven zich gaan verplaatsen. Per saldo kan hier zelfs sprake zijn van een voor het milieu ongunstige uitkomst wanneer de productie in het nieuwe land van bestemming met vervuilenendere technologie wordt geproduceerd omdat bijvoorbeeld wet- en regelgeving in die landen minder stringent is. Het betreft hier een veelgehoord argument waar het nodige op valt af te dingen (zie bijvoorbeeld Bollen e.a., 2002, Trinks en Hille, 2023).

Ten eerste is voor het overgrote deel van de bedrijven de energierekening slechts een beperkt onderdeel van de totale kosten en zijn er veel meer factoren die de vestigingsplaats bepalen. Het feit dat vele studies laten zien dat verplaatsingseffecten uiteindelijk zeer beperkt zijn bevestigt dit tot op zekere hoogte. Ten tweede biedt de eerder genoemde Porter hypothese een mogelijk argument op basis waarvan gesteld kan worden dat de korte termijn negatieve effecten mogelijk overtroffen worden door positieve effecten op de lange termijn. Dit wordt nog eens versterkt door de verwachting dat ook andere landen in toenemende mate bezig zijn met het ontwikkelen van een alsmaar stringenter milieubeleid. De mogelijkheden voor bedrijven om hun heil te zoeken in landen met minder stringent beleid worden daardoor automatisch kleiner. En tot slot kunnen eventuele negatieve effecten met slim flankerend beleid op allerlei wijzen worden beperkt.

Een recent voorbeeld van flankerend beleid is het *Carbon Border Adjustment Mechanism*, zoals voorgesteld door de Europese Commissie, dat de facto concurrerende landen met een minder stringent milieubeleid confronteert met een importheffing die onze lokale bedrijven beschermt tegen 'oneerlijke' concurrentie en een gelijk speelveld garandeert. Andere voorbeelden van instrumenten zijn denkbaar zoals het *Clean Development Mechanism*, een instrument dat landen prikkels geeft om schone technologie te delen met producenten buiten de eigen landsgrenzen. De prikkel zit in de mogelijkheid die het instrument biedt om uitstootreducties die het gevolg zijn van dergelijke technologieoverdracht op het conto van het land te schrijven dat de technologie heeft gedeeld. De uitvoering van een dergelijk instrument is overigens niet zonder complicaties en vergt strikte monitoring en meting van emissies en technologieoverdracht. Daarnaast vooronderstelt deze denktrant dat ook de landen die de technologie ontvangen met emissiereductiedoelstellingen worden geconfronteerd.

5.3 Afruilen in het hier en nu

Als laatste illustratie van het denkkader wil ik kijken naar het actuele vraagstuk van energiearmoede dat de afgelopen winter met de sterk oplopende gasprijzen ineens acuut werd. De zorgen omtrent oplopende energierekeningen als gevolg van de inzet op verduurzaming en de afbouw van benutting van het Gronings gas bestond al langer (zie bijvoorbeeld het themanummer over hoge energieprijzen van de ESB, 2023). Het was een belangrijk onderdeel van bespreking aan de sectortafel Gebouwde Omgeving waar in het kader van het klimaatakkoord uit 2019 de opgave van verduurzaming van onze woningvoorraad hoog op de agenda stond. Ook hier manifesteert zich een coördinatieprobleem. Een efficiënte aanpak vergt immers een grote schaal waarbij integraal keuzes worden gemaakt in de wijze van energie- en warmtevoorziening en idealiter hele wijken in een keer worden verduurzaamd. Een dergelijke aanpak wordt bemoeilijkt doordat woningeigenaren niet gedwongen kunnen worden om mee te gaan in een gecoördineerde wijkaanpak. Ook zijn er vele financieringsproblemen die opgelost dienen te worden (voor zowel eigen woningbezitters als bezitters van huurwoningen).

Naast het coördinatieprobleem weten we bovendien dat de gevolgen van hogere prijzen extra sterk gevoeld worden door de mensen met de laagste inkomens in onze samenleving. Onderzoek laat zien (TNO, 2020 en 2022) dat mensen met een laag inkomen ongeveer 10-15 procent van hun inkomen uitgeven aan energie, terwijl dat percentage voor hoge inkomens veelal onder de 5 procent zit. Het mag direct duidelijk zijn dat een verdubbeling van gasprijzen direct tot zeer grote gevolgen leidt voor lage inkomens. Ziedaar de kern van het probleem waar Nederland de afgelopen winter mee is geconfronteerd. Voor het oplossen van de ongewenste effecten van de enorme stijging van gasprijzen zijn vele mogelijke oplossingen gesuggereerd, uiteenlopend van verlaging van belastingen (waarmee de rekening voor een deel naar toekomstige generaties wordt doorgeschoven via oplopende staatsschuld) tot meer of minder specifieke vormen van inkomenssteun. Specifieke steun heeft daarbij duidelijk de voorkeur omdat de doelgroep daarmee zo goed mogelijk kan worden bereikt, maar loopt wel tegen een grote reeks aan uitvoeringsproblemen aan (variërend van privacywetgeving tot uitvoeringsproblemen bij bijvoorbeeld de Belastingdienst). Algemene steun verlicht weliswaar de pijn, maar is maatschappelijk gezien veel duurder en maakt dat grote hoeveelheden geld terechtkomen bij groepen die het niet nodig hebben. Bijkomend nadelig effect is dat prikkels om te investeren in energiebesparing worden beperkt, terwijl daar juist op de middellange en lange termijn de oplossing ligt.

6. Conclusies en de weg voorwaarts

Deze bijdrage biedt een analytisch kader voor het concreet toepasbaar maken van het concept van brede welvaart. In dit kader staan fundamentele en onvermijdelijke afruilen die nopen tot keuzen centraal. Het in kaart brengen van afruilen tussen de veelheid aan nastrevenswaardige doelstellingen is in een wereld van schaarste van essentieel belang. Het is de basis voor het eerlijke verhaal en daarmee ook de basis van vertrouwen in voorgesteld beleid. Immers, zoals de Amerikaanse president Abraham Lincoln ooit zei: 'You can fool all people some of the time and some people all the time. But you can never fool all people all the time.'

Het toepassen van het kader zal in eerste instantie gezamenlijke studie en verdieping vergen. De complexe uitdagingen waarmee onze samenleving wordt geconfronteerd zijn niet eenvoudig op te lossen. De investering in een kennisbasis en verdiept begrip in fundamentele afruilen in combinatie met het expliciteren van gewichten aan doelstellingen, is een voorwaarde voor het formuleren van beleid dat onvermijdelijke afruilen erkent en met kennis over efficiënte oplossingen tot zorgvuldige en uitlegbare beleidskeuzes komt.

Hoewel de spinnenwebben een aansprekende presentatievorm bieden om de afruilen en regionale verschillen in beeld te brengen, is deze bijdrage slechts een eerste aanzet. Beoogde doorontwikkelingen voor het komende jaar betreffen: (i) tonen van spreiding van indicatoren in Nederland door voor alle indicatoren een bandbreedte te tonen, (ii) ontwikkeling van indicatoren over de tijd, en (iii) verhouding van indicatoren ten opzichte van andere landen. Deze uitbreidingen geven een rijker inzicht in de afruilen maar ook de mogelijke win-wins tussen nu en later en hier versus elders.

De casus van de energietransitie geeft een concrete aanzet tot een uitwerking langs deze lijn. En zo zijn er nog veel meer beleidsdossiers die vanuit het in deze bijdrage geschetste doe- en denkkader kunnen worden geanalyseerd. Te denken valt hierbij aan de landbouw, woningmarkt, gezondheidszorg, MRA als mainport, vervoersarmoede, et cetera. Het verder uitwerken van verschillende dossiers met inhoudelijk specialisten en verantwoordelijke bestuurders is een lakmoesproef voor het denk- en doekader. Het is mijn stellige overtuiging dat het verdiepen van kennis en inzicht in ingewikkelde processen een voorwaarde is om de grote maatschappelijke uitdagingen waarvoor onze samenleving zich gesteld weet het hoofd te kunnen bieden. Het is een voorwaarde om indachtig de *cri de coeur* van Herman Tjeenk Willink (2019) te komen tot 'Groter Denken, Kleinere Doen'. Dat zal tot schurende gesprekken leiden gegeven de fundamentele afruilen en keuzes en daarmee gepaard gaande veelvuldige tegengestelde belangen die daarbij aan het licht zullen komen. Maar zoals het bekend gezegde stelt: "van schuring komt glans". Glans die hopelijk leidt tot concrete goed onderbouwde beleidskeuzes in het belang van het welzijn van burgers - hier en nu, later en elders.

Bronnen

Deze bronnenlijst bevat naast de details van de publicaties waarin wordt verwezen bij verschillende bronnen ook een korte toelichting die de geïnteresseerde lezer kan helpen bij het vinden van interessante achtergrondliteratuur.

Atkinson, A.B. (2015): *Inequality: What can be done?* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Baarsma, B. (2022): *Groene groei. Over de (on)zin van economische groei.* Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Pluim.

Gaat in op de vraag wanneer economische groei zinvol dan wel onzinnig is, hoe zinvolle economische groei eruit ziet, en wat nodig is om die te bereiken.

Bollen, J., H.L.F. de Groot, A. Manders, P.J.G. Tang, H.R.J. Vollebergh en C.A. Withagen (2002): *Klimaatbeleid en Europese Concurrentieposities. CPB Document, no. 24,* Den Haag: Centraal Planbureau.

Bevat overzicht van de literatuur naar verplaatsingsgeffecten en een toepassing van het model Worldscan om de gevolgen van klimaatbeleid voor verplaatsingseffecten in kaart te brengen.

Carney, M. (2021): *Value(s): Building a better world for all.* London: William Collins.

Boek van voormalig centraal bankier van de Bank of England met een pleidooi om natuurlijke en sociale waarden weer een centrale plek te geven in onze samenleving.

Collier, P. (2018): *The future of capitalism: Facing the new anxieties,* Penguin Books.

Boeiende analyse waarin Collier een pleidooi houdt voor het in ere herstellen van ethiek en nadruk op inclusiviteit als integraal onderdeel van economische analyse en laat zien hoe in Groot-Brittannië een geografische tweedeling is ontstaan waarbij onvoldoende aandacht is geweest voor de winnaars en verliezers van globalisering en agglomeratie met de Brexit als een logisch maar ook pijnlijk gevolg.

Coyle, D. (2014): *GDP: A brief but affectionate history.* Princeton: Princeton University Press.

Van Dalen, H. en A. Klamer (1996): *Telgen van Tinbergen: Het verhaal van de Nederlandse Economen.* Uitgeverij Balans

Beschrijving van Nederlandse economen en de rijke traditie van economen die in de traditie van Jan Tinbergen zich begeven op het snijvlak van wetenschap en beleid.

De Dominicis, L., H.L.F. de Groot en R.J.G.M. Florax (2008): *A Meta-Analysis on the Relationship between Income Inequality and Economic Growth. Scottish Journal of Political Economy, 55 (5), pp. 654-682.*

Dekker, E. (2021): Jan Tinbergen: Een econoom op zoek naar vrede. Amsterdam: Boom.
Biografie van Jan Tinbergen.

Economisch Statistische Berichten (2023): Hoge energieprijzen (themanummer), *ESB*, 108 (4817), pp. 6-35.

Galor, O. (2022): The Journey of humanity: The origins of wealth and inequality. London: The Bodley Head.

De Groot, H.L.F. (2002): On the optimal timing of reductions of CO₂ emissions: An economist's perspective on the debate on 'when flexibility'. In: J. Albrecht: Instruments for Climate Policy: Limited versus Unlimited Flexibility, Cheltenham: Edward Elgar.

De Groot, H.L.F., G. Marlet, C.N. Teulings en W. Vermeulen (2010): Stad en Land. Den Haag: Centraal Planbureau.

De Groot, H.L.F., R. Nahuis en P.J.G. Tang (2006): Is the American model miss world? In: Mundschenk e.a., Competitiveness and growth in Europe: Lessons and policy implications for the Lisbon Strategy, Cheltenham: Edward Elgar.

Hoofdstuk als achtergrond bij de scenariostudie Four Futures van het CPB waarin onder andere ingegaan wordt op de afruilen tussen ongelijkheid, groei en participatie en hun samenhang met keuzes in de inrichting van de welvaartstaat.

De Groot, H.L.F. en P.J.G. Tang (2001): Klimaatbeleid: Nu of Later? *Economisch Statistische Berichten*, 86 (4328), pp. D12-D13.

Devreese, A. en T. van der Wijst (2021): Brede welvaart: waarom de SER al 30 jaar hamert op het belang ervan. (<https://www.ser.nl/nl/actueel/zicht/op/brede-welvaart-ser>)

Gordon, R.J. (2016): The Rise and Fall of American Growth. Princeton: Princeton University Press.

Hasekamp, P. (2023): Van investeren én verdelen komt de winst. *Elsevier Weekblad*, 79 (26), pp. 56-62.

De Elsevierlezing van 2023 waarin CPB directeur Pieter Hasekamp een pleidooi houdt voor een gebalanceerd beleid van investeren de verdelen als antwoord op wat hij reeds in maart 2022 in een column omschreef als de compensatiesamenleving waarmee hij een samenleving bedoelt waarin ingewikkelde keuzes uit de weg worden gedaan en pijn wordt verzacht met genereuze compensaties.

Hennipman, P. (1945): Economisch Motief en Economisch Principe. Amsterdam: NV Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Hoekstra, R. (2019): Replacing GDP by 2030: Towards a common language for the well-being and sustainability community. Cambridge: Cambridge University Press.

Boek waarin een interessante bijdrage wordt geleverd aan de ontwikkeling van alternatieven voor het bbp

Jacobs, B. (2015): De Prijs van Gelijkheid. Amsterdam: Prometheus.

Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde (2018): Preadviezen Klimaatbeleid: Kosten, kansen en keuzes. Amsterdam: KVS.

Lezenswaardige bundel met bijdragen die de gevolgen van klimaatverandering in beeld brengen, ingaan op doelen van beleid, met specifieke aandacht voor de Nederlandse economie in haar internationale context en concludeert met handvatten voor beleid.

Layard, R. (2005): Happiness: Lessons from a New Science. London: Penguin Books.

Lindert, P.H. (2004): Growing public: Social spending and economic growth since the eighteenth century. Cambridge: Cambridge University Press.

Malthus (1798): An essay on the principle of population. Penguin Classics.

Meadows, D.H., D.L. Meadows en J. Randers (1992): De grenzen voorbij: Een wereldwijde catastrofe of een duurzame wereld. Utrecht: Spectrum/Aula.

Vervolg op het beroemde rapport van de Club van Rome (1972), later geactualiseerd in het boek 'Limits to Growth: The 30-Year Update' (2004).

Milanovic, B. (2017): Wereldwijde ongelijkheid: Welvaart in de 21^e eeuw. Houten: Het Spectrum.

Indrukwekkende beschrijving van inkomensongelijkheid in de wereld van de econoom die beroemd is geworden door de visualisatie van de ontwikkeling van de groei van inkomens als functie van de positie in de inkomensverdeling die hij omschrijft als de vorm van een olifant. Hij beschrijft daarmee de snelle inkomensontwikkeling in landen als China en India, de verdere verrijking van de reeds zeer gefortuneerden in de wereld, en de inkomensontwikkeling van de middle class in de westerse wereld die juist onder druk staat.

Nordhaus, W. (2013): The Climate Casino: Risk, Uncertainty and Economics for a Warming world. New Haven: Yale University Press.

Boek van Nobelprijswinnaar William Nordhaus gebaseerd op zijn bijdragen aan de ontwikkeling van integrated assessment modellen die worden gebruikt om de interactie tussen klimaat en economie te bestuderen.

Putters, K. (2023): Brede welvaart mét de SDG's: de noodzaak van een integrale lange termijnvisie. Keynote van SER-voorzitter Kim Putters tijdens bijeenkomst Route 2030: brede welvaart mét SDG's, woensdag 17 mei 2023.

Robbins, L. (1935): An essay and Significance of Economic Science. London: MacMillan.

Sapir, A. e.a. (2004): An Agenda for a growing Europe: The Sapir Report. Oxford: Oxford University Press.

Sassen, S. (2014): Expulsions: Brutality and complexity in the global economy. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University.

Boek waarin de gevolgen van financialisering van onze samenleving voor onder andere de toegankelijkheid van de woningmarkt in beeld wordt gebracht.

Stiglitz, J.E. (2012): The price of inequality: How today's divided society endangers our future. New York: W.W. Norton & Company.

Boek van Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz waarin hij zijn zorgen beschrijft over oplopende ongelijkheid.

Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009): Report by the Commission on the measurement of economic and social progress. Brussel: Europese Commissie.

Stiglitz, J.E., J.-P. Fitoussi en M. Durand (2019): Measuring what counts. The global movement for well-being. New York: The New Press.

Tinbergen, J. (1946): Redelijke Inkomensverdeling. Haarlem: De Gulden Pers.

Tjeenk Willink, H. (2018): Groter Denken Kleiner doen: Een oproep. Amsterdam: Prometheus.

Een cri de coeur van minister van staat Herman Tjeenk Willink die tekenen ziet van uitholling van de democratische rechtsorde en een oproep doet om ongemakkelijke feiten onder ogen te zien, positie te kiezen, het debat aan te gaan en zelf grenzen te trekken. In een vervolpublicatie uit 2021 met de titel 'Kan de overheid crisis aan?' werkt hij verder uit waarom het belangrijk is om groter te denken en kleiner te doen.

Trinks, A. en E. Hille (2023). Carbon costs and industrial firm performance: Evidence from international microdata. CPB Discussion Paper 445, Den Haag: Centraal Planbureau.

Vermeulen, W., C.N. Teulings, G. Marlet en H.L.F. de Groot (2016): Groei & Krimp. Waar moeten we bouwen en waar vooral niet? Nijmegen: VOC Uitgevers.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013): Naar een Lerende Economie: Investeren in het verdienvermogen van Nederland. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Een indrukwekkend rapport waarin op basis van een uitgebreide analyse de vanzelfsprekendheid van de gestage groei van de Nederlandse economie ter discussie wordt gesteld en een pleidooi wordt gehouden voor de noodzaak van kenniscirculatie, zorgvuldig leren, lerend werken, en het ontwikkelen van responsieve instituties.

Bijlage Indicatoren voor brede welvaart

Onderstaande tabel geeft informatie over de indicatoren brede welvaart die zijn gepresenteerd in het spinnenweb en de tabel in paragraaf 4. De indicatoren zijn waar mogelijk samengesteld uit informatie op het niveau van afzonderlijke gemeenten. Waar die informatie niet voorhanden was is informatie gebruikt over de indicator op het niveau van de COROP-regio of de provincie waarin de gemeente is gelegen. Dit is aangegeven achter de bron van elke variabele. De gepresenteerde gegevens voor de deelregio's zijn bepaald op basis van een weging met de omvang van de bevolking van de betreffende gemeenten.¹¹ De volgorde van indicatoren die we hieronder hanteren komt overeen met de volgorde in de spinnenwebben. Naast een omschrijving en definitie zoals gegeven door het CBS is ook de bron van de data weergegeven.

Duurzaamheid

Emissies van fijnstof naar lucht

Jaarlijkse gemiddelde fijnstof emissie naar lucht. Fijnere fractie van fijnstof bestaat uit deeltjes waarvan de diameter kleiner is dan 2,5 micrometer. [kg PM_{2,5} per km²; RIVM]

Fosfaatuitscheiding landbouw

De uitgescheiden hoeveelheid fosfaat in dierlijke mest per hectare uitgedrukt in P₂O₅. In tegenstelling tot stikstof treden bij fosfaat geen gasvormige verliezen op. [kg per ha bemeste cultuurgrond; CBS; niveau provincie]

Stikstofuitscheiding landbouw

De totale stikstofuitscheiding in dierlijke mest per hectare met aftrek van de stikstof die tijdens mestopslag in de stal en bij opslag buiten de stal is vervluchtigd in de vorm van ammoniak (NH₃) inclusief de afvoer via spuiwater van luchtwassers, lachgas (N₂O), stikstofoxide (NO) en stikstofgas (N₂). [kg per ha bemeste cultuurgrond; CBS; niveau provincie]

Economie

Bruto binnenlands product

Het bruto binnenlands product (bbp) is een maat voor de omvang van de economie. [euro per inwoner, constante prijzen 2015; CBS; niveau COROP]

Mediaan besteedbaar inkomen

Het mediaan gestandaardiseerd besteedbaar inkomen per huishouden, in euro. Bij de berekening wordt gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van huishoudens. De mediaan is het middelste getal wanneer alle inkomens van laag naar hoog worden gesorteerd. [euro per huishouden, constante prijzen 2015; CBS]

¹¹ Voor sommige variabelen zou een alternatieve weging te prefereren zijn (bijvoorbeeld de beroepsbevolking in het geval van werkloosheid). De gevolgen van een alternatieve wegingsfactor zijn naar verwachting beperkt. In de doorontwikkeling zullen theoretisch optimalere wegingsfactoren waar voorhanden worden toegepast.

Bruto-arbeidsparticipatie

Het aandeel van de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking 15 t/m 74 jaar in de bevolking van dezelfde leeftijdsgroep (beroeps- en niet-beroepsbevolking). [% van de bevolking van 15 t/m 74 jaar; CBS]

Netto-arbeidsparticipatie

Het aandeel van de werkzame beroepsbevolking 15 t/m 74 jaar in de bevolking van dezelfde leeftijdsgroep (beroeps- en niet-beroepsbevolking). [% van de bevolking van 15 t/m 74 jaar; CBS]

Vacaturegraad

De vacaturegraad is het aantal openstaande vacatures per duizend banen. Het betreft de vacaturegraad aan het einde van het vierde kwartaal. Onder een vacature wordt verstaan een arbeidsplaats waarvoor, binnen of buiten een onderneming of instelling, personeel wordt gezocht dat onmiddellijk of zo spoedig mogelijk geplaatst kan worden. Een baan is een werkring van een werknemer, ongeacht het aantal uren dat gewerkt wordt. [aantal vacatures per 1.000 banen; CBS; niveau provincie]

Werkloosheid

De werkloze beroepsbevolking als percentage van de (werkzame en werkloze) beroepsbevolking. Personen van 15 t/m 74 jaar zonder betaald werk, die recent naar werk hebben gezocht en daarvoor direct beschikbaar zijn. [% van de beroepsbevolking; CBS]

Gemiddelde schuld per huishouden

Het gemiddelde van de schulden van particuliere huishoudens. De schulden betreffen de hypotheekschuld van de eigen woning, studieschulden en overige schulden zoals voor consumptieve doeleinden, de financieringen van aandelen, obligaties of rechten op periodieke uitkeringen, schulden voor de financiering van de tweede woning of ander onroerend goed. [euro per huishouden; CBS]

Mediaan vermogen van huishoudens

Het saldo van bezittingen en schulden. Bezittingen worden gevormd door bank- en spaartegoeden, effecten, de eigen woning, overig onroerend goed, ondernemingsvermogen, aanmerkelijk belang en de overige bezittingen. De schulden omvatten onder meer schulden ten behoeve van een eigen woning en consumptief krediet. Stand per 1 januari. [euro; CBS]

Arbeidsduur per week

Het totale aantal uren dat werknemers en zelfstandigen werkelijk hebben gewerkt. Niet-gewerkte uren door verlof of ziekte tellen dus niet mee. De gewerkte uren van werknemers zijn berekend door de betaalde uren (de overeengekomen uren plus de betaalde overuren) te vermeerderen met onbetaalde overuren en te verminderen met feitelijk niet gewerkte uren die betaald worden, zoals ziekteverzuim, zwangerschaps- en bevallingsverlof, stakingen, weerverlet, ouderschapsverlof, kort verzuim. De gewerkte uren van zelfstandigen zijn rechtstreeks bepaald. [aantal feitelijk gewerkte uren per werkende per week; CBS; niveau COROP]

Sociaal

Tevredenheid met het leven

Deel van de mensen van 18 jaar of ouder dat een score van 7 tot en met 10 geeft als antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven in welke mate u tevreden bent met het leven dat u nu leidt. Een 1 staat voor volledig ontevreden en 10 voor volledig tevreden?'. Een score van 7 tot en met 10 wordt geclassificeerd als tevreden. [% van de bevolking van 18 jaar of ouder is tevreden met het leven; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS; deels niveau COROP]

Tevredenheid met vrije tijd

Deel van de mensen van 18 jaar of ouder dat een score van 7 tot en met 10 geeft als antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven in welke mate u tevreden bent met de hoeveelheid vrije tijd die u heeft. Een 1 staat voor volledig ontevreden en 10 voor volledig tevreden?'. Een score van 7 tot en met 10 wordt geclassificeerd als tevreden. [% van de bevolking van 18 jaar of ouder is tevreden met de hoeveelheid vrije tijd; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS; deels niveau COROP]

Ervaren gezondheid

Percentage personen van 18 jaar en ouder met antwoordcategorie 'goed' of 'zeer goed' naar de vraag algemene gezondheidstoestand. [% van de bevolking van 18 jaar en ouder vindt eigen gezondheid (zeer) goed; CBS, RIVM, GGD'en]

Levensverwachting bevolking

Levensverwachting in jaren voor de bevolking bij geboorte. Gemiddelde waarde over periode 2017-2020. [aantal jaren dat iemand naar verwachting zal leven (bij geboorte); RIVM]

Overgewicht

Percentage personen van 18 jaar en ouder met een BMI van 25,0 kg/m² en hoger. Cijfers over lichaamsgewicht zijn gebaseerd op zelf gerapporteerde waarden. De Body Mass Index (BMI) is een maat voor overgewicht, berekend als het quotiënt van het gewicht in kilogram en het kwadraat van de lengte in meters (kg/m²). [% van de bevolking van 18 jaar of ouder; CBS, RIVM]

Personen met één of meer langdurige ziekten of aandoeningen

Percentage personen van 18 jaar en ouder met één of meer langdurige ziekten of aandoeningen. Langdurig is (naar verwachting) 6 maanden of langer. [% van de bevolking van 18 jaar of ouder; CBS, RIVM, GGD'en]

Tevredenheid met reistijd van en naar het werk

Deel van de mensen van 18 tot 75 jaar met een betaalde baan van minimaal 12 uur per week dat een score van 7 tot en met 10 geeft als antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven in welke mate u tevreden bent met de reistijd van en naar uw werk. Een 1 staat voor volledig ontevreden en 10 voor volledig tevreden?'. Een score van 7 tot en met 10 wordt geclassificeerd als tevreden. [% van de werkenden van 18 tot 75 jaar is tevreden met de reistijd van en naar het werk; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS]

Afstand tot basisschool

De gemiddelde afstand van alle inwoners in een gebied tot de dichtstbijzijnde basisschool, berekend over de weg. Het basisonderwijs omvat alleen de basisscholen zoals bekend bij de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO). Het speciaal basisonderwijs en de speciale scholen zijn niet meegenomen. [km; CBS]

Afstand tot café e.d.

De gemiddelde afstand van alle inwoners in een gebied tot het dichtstbijzijnde café, koffiehuis, coffeeshop, discotheek, seks/nachtclub en partycentrum, berekend over de weg. [km; CBS]

Contact met familie, vrienden of burens

Percentage mensen van 15 jaar en ouder dat gemiddeld minstens een maal per week contact heeft met familie, vrienden of burens. Het gaat hierbij om alle vormen van contact. Het gaat om een gemiddelde van de indicatoren 'minstens wekelijks contact met familie', 'minstens wekelijks contact met vrienden' en 'minstens wekelijks contact met burens'. (% van de bevolking van 15 jaar en ouder heeft minstens een keer per week contact met familie, vrienden of burens; CBS StatLine [landelijk]; Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS]

Vertrouwen in anderen

Aandeel personen van 15 jaar en ouder dat het eens is met stelling dat de meeste mensen over het algemeen te vertrouwen zijn. Ook wel gegeneraliseerd vertrouwen genoemd. [% van de bevolking van 15 jaar en ouder vindt dat mensen i.h.a. te vertrouwen zijn; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS; deels niveau COROP]

Vertrouwen in instituties

Percentage mensen van 15 jaar en ouder dat vertrouwen heeft in drie instituties (Tweede kamer, politie, en rechters). De indicator betreft het gemiddelde van de drie scores. [% van de bevolking van 15 jaar en ouder heeft vertrouwen in Tweede Kamer, politie of rechters; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS; deels niveau COROP]

Vrijwilligerswerk

Percentage van de bevolking van 15 jaar en ouder dat in de afgelopen 12 maanden vrijwilligerswerk heeft verricht voor organisaties of verenigingen. Het kan daarbij gaan om bestuurlijk werk of andere activiteiten. [% van de bevolking van 15 jaar en ouder verrichtte in de afgelopen 12 maanden vrijwilligerswerk; CBS StatLine (landelijk); Sociale samenhang en Welzijn, maatwerk kds (regionaal), CBS; deels niveau COROP]

Geregistreerde misdrijven

Geregistreerde criminaliteit per 1 000 inwoners. Betreft misdrijven door de politie vastgelegd in een proces-verbaal van aangifte of in een ambtshalve opgemaakt proces-verbaal. [aantal per 1.000 inwoners; CBS/WODC]